

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Ο ΥΠΕΡΟΧΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΑΜ ΣΜΙΘ

Τι ήταν αυτό το νέο όραμα; Όπως θα περίμενε κανείς, δεν ήταν μια Πολιτεία αλλά ένα Σύστημα – για την ακρίβεια, ένα Σύστημα Τέλειας Ελευθερίας. Θα ήταν, όμως, λάθος να εγκύψουμε στην εντυπωσιακή αυτή σύλληψη αν δεν κάναμε πρώτα τη γνωριμία του εξίσου εντυπωσιακού, και οπωσδήποτε ασυνήθιστου, δημιουργού της.

Τη δεκαετία του 1760, όποιος επισκεπτόταν την Αγγλία ήταν πολύ πιθανό να ακούσει για κάποιον Άνταμ Σμιθ, στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης. Ο δρ Σμιθ ήταν πολύ γνωστός αν όχι πασίγνωστος. Ο Βολτέρος είχε ακουστά γι' αυτόν, ο Ντέιβιντ Χιουμ ήταν στενός του φίλος, φοιτητές είχαν έρθει ακόμα κι από τη Ρωσία να ακούσουν τις στρυφνές πλην όμως παθιασμένες διαλέξεις του. Εκτός από τα ακαδημαϊκά του επιτεύγματα, ο δρ Σμιθ ήταν γνωστός και για την εντυπωσιακή προσωπικότητά του. Ήταν, για παράδειγμα, διαβόητος για την αφρημάδα του. Μια φορά, καθώς περπατούσε μ' ένα φίλο του και είχαν ανοίξει σοβαρή συζήτηση, έπεσε μέσα σ' ένα λάκκο βυρσοδεψίας· λέγεται επίσης ότι μια φορά έφτιαξε ένα ρόφημα με ψωμί και βούτυρο και αποφάνθηκε ότι ήταν το χειρότερο τσάι που ήπια ποτέ. Όμως οι ουκ ολίγες προσωπικές του ιδιορρυθμίες δεν στέκονταν εμπόδιο στις διανοητικές του επιδόσεις. Ο Άνταμ Σμιθ συγκαταλεγόταν στους εξέχοντες φιλοσόφους της εποχής του.

Στη Γλασκόβη, ο Άνταμ Σμιθ έδινε διαλέξεις για τα προβλήματα της Φιλοσοφίας της Ηθικής, ένα γνωστικό αντικεί-

μενο με μεγαλύτερη ευρύτητα τότε απ' ό,τι σήμερα. Η Φιλοσοφία της Ηθικής περιλάμβανε Θεολογία της Φύσης, Ηθική, Δίκαιο και Πολιτική Οικονομία: έτσι κάλυπτε ολόκληρο το φάσμα από τις πιο ευγενείς παρορμήσεις του ανθρώπου για τάξη και αρμονία μέχρι τις κάπως λιγότερο εϋτακτες και αρμονικές δραστηριότητές του στα πλαίσια της εξασφάλισης των προς το ζην.

Η Θεολογία της Φύσης – η αναζήτηση κάποιας σκοπιμότητας μέσα στην ακαταστασία του σύμπαντος – ήταν, από πολύ παλιά, αντικείμενο της ανθρώπινης τάσης για εκλογίκευση. Ο ταξιδιώτης μας θα ένιωθε πολύ άνετα καθώς ο δρ Σμιθ ανέλυε τους φυσικούς νόμους που βρίσκονται πίσω από το φαινομενικό χάος του σύμπαντος. Αλλά, όταν έφτανε στο άλλο άκρο του φάσματος – την αναζήτηση μιας μεγαλειώδους αρχιτεκτονικής πίσω απ' το τρελοκομείο της καθημερινής ζωής – ο ταξιδιώτης μας μπορεί να ένιωθε ότι ο σεβαστός καθηγητής επέκτεινε τη φιλοσοφία πέρα από τα αποδεκτά της όρια.

Γιατί, αν η κοινωνική σκηνή της Αγγλίας στο τέλος του 18ου αιώνα θύμιζε κάτι, αυτό σίγουρα δεν ήταν η ορθολογική τάξη ή ο ηθικός σκοπός. Μόλις κάποιος απομάκρυνε το βλέμμα του από την άνετη ζωή των εισοδηματιών, η κοινωνία έμοιαζε περισσότερο μ' έναν άγριο αγώνα για επιβίωση στην χειρότερή του μορφή. Έξω από τα σαλόνια του Λονδίνου ή τα όμορφα αρχοντικά των κομητειών, το μόνο που έβλεπε κανείς ήταν αρπακτικότητα, σκληρότητα και εξαχρείωση, ανάμικτα με τα πιο παράλογα και περίεργα έθιμα και παραδόσεις από κάποιες ακόμα παλιότερες και πιο αναχρονιστικές εποχές. Το κοινωνικό σώμα έμοιαζε λιγότερο με μια καλορυθμισμένη μηχανή όπου κάθε μέρος ήταν φανερό ότι συνεισέφερε στο σύνολο, και περισσότερο με κάποια από τις περίεργες ατμομηχανές του Τζέιμς Βατ: μαύρη, θορυβώδης, χαμηλής απόδοσης, επικίνδυνη. Τι περίεργο, αλήθεια, που ο καθηγητής Σμιθ ισχυριζόταν ότι έβλεπε τάξη, σχεδιασμό και σκοπό σε όλα αυτά!

Φανταστείτε, για παράδειγμα, να είχε πάει ο επισκέπτης μας να δει τα ορυχεία κασσιτέρου στην Κορνούαλη. Εκεί θα έβλεπε μεταλλωρύχους να κατεβαίνουν στα σκοτεινά πηγάδια, όπου φτάνοντας στον πάτο έβγαζαν ένα κερύ απ' τη ζώνη τους και ξάπλωναν για έναν υπνάκο, μέχρι που έλιωνε το κερύ. Μετά, δούλευαν για δυο-τρεις ώρες μέχρι το επόμενο καθιερωμένο διάλειμμα, που αυτή τη φορά διαρκούσε όσο χρειαζόταν να καπνίσουν μια πίπα. Τη μισή μέρα την περνούσαν τεμπελιάζοντας, την άλλη μισή σκάβοντας στις φλέβες. Αν όμως ο ταξιδιώτης μας ταξίδευε βόρεια και είχε το κουράγιο να κατέβει στα πηγάδια του Ντάραμ ή του Νορθάμπερλαντ, θα έβλεπε κάτι τελείως διαφορετικό. Εδώ άνδρες και γυναίκες δούλευαν μαζί, γυμνοί μέχρι τη μέση, και από την εξάντληση είχαν καταντήσει αξιοθρήνητοι υπάνθρωποι. Εδώ επικρατούσαν τα πιο άγρια και βάνουσα ήθη. Σεξουαλικές ορέξεις ξυπνούσαν και ικανοποιούνταν πάραυτα μέσα σε κάποια ερημική στοά. Παιδιά από επτά έως δέκα ετών, που τους χειμερινούς μήνες δεν έβλεπαν ούτε το φως της μέρας, ήταν θύματα εκμετάλλευσης και κακομεταχείρισης, και παίρνανε ένα ξεροκόμματο για να βοηθούν τους μεταλλωρύχους στη μετακίνηση των κάδων με το κάρβουνο. Έγκυες γυναίκες έσερναν βαγόνια με κάρβουνα σαν να ήταν άλογα και μερικές φορές γεννούσαν μέσα στις σκοτεινές σπηλιές.

Αλλά δεν ήταν μόνο στα ορυχεία που η ζωή φαινόταν να είναι γραφική, παραδοσιακή ή απάνθρωπη. Και στην επιφάνεια της γης ένας παρατηρητής θα έβλεπε καταστάσεις που ελάχιστα περισσότερο διέπονταν από τάξη, αρμονία και σχεδιασμό. Σε πολλά μέρη της υπαίθρου, ομάδες φτωχών αγροτών περιφέρονταν σε αναζήτηση εργασίας. Από τα ορεινά της Ουαλίας, Λόχοι Αρχαίων Βρετανών (όπως τους άρεσε να αυτοαποκαλούνται) κατηφόριζαν ομαδικά στα πεδινά την εποχή του θερισμού. Πότε ολόκληρη η ομάδα μοιραζόταν ένα μόνο άλογο, χωρίς σέλα και χαλινάρια, και τότε ταξίδευαν όλοι πεζοί. Συχνά, αγγλικά μιλούσε ένας μόνο απ' όλη την ομάδα,

που αναλάμβανε να κάνει το διερμηνέα ανάμεσα στην ομάδα και τους αγροκτηματίες, στα χωράφια των οποίων προσφέρονταν να βοηθήσουν στο θέρισμα. Δεν ήταν περίεργο που οι αμοιβές τους σπάνια ξεπερνούσαν τις έξι πένες ημερησίως.

Και τέλος, αν ο επισκέπτης μας σταματούσε σε κάποια βιομηχανική πόλη, θα έβλεπε άλλα πάλι αξιοπερίεργα φαινόμενα, που ούτε αυτά υποδήλωναν τάξη στο ανεκπαιδευτο μάτι. Μπορεί να έμενε έκθαμβος με το εργοστάσιο που είχαν χτίσει οι αδελφοί Λομπ το 1742. Ήταν ένα τεράστιο κτίσμα για τα μέτρα της εποχής. Είχε έξι ορόφους και μήκος 150 μέτρα, και μέσα υπήρχαν μηχανήματα που, όπως περιέγραφε ο Ντάνιελ Ντεφόε, αποτελούνταν από «26.586 τροχούς και 97.746 κινήσεις, τα οποία επεξεργάζονται 73.726 γιάρδες μεταξωτών νημάτων κάθε φορά που γυρίζει ο τροχός, δηλαδή τρεις φορές το λεπτό». Εξίσου αξιοσημείωτο ήταν ότι παιδιά που δούλευαν στις μηχανές καθ' όλο το εικοσιτετράωρο, για δώδεκα ή δεκατέσσερις ώρες το καθένα, μαγειρεύαν το φαγητό τους σε λιγδιασμένα μαύρα καζάνια και στεγάζονταν με βάρδιες σε θαλάμους όπου, όπως λεγόταν, τα κρεβάτια ήταν πάντα ζεστά.

Ο κόσμος του 18ου αιώνα ήταν παράξενος, αποτρόπαιος και ασυστηματοποίητος για τον παρατηρητή όχι μόνο του σήμερα αλλά κι εκείνου του καιρού. Γι' αυτό είναι ακόμα πιο αξιοπερίεργο ότι ο κόσμος αυτός μπορούσε να συμφιλιωθεί με τη Φιλοσοφία της Ηθικής που οραματιζόταν ο δρ Σμιθ ή ότι αυτός ο πολυμαθής άνθρωπος ισχυριζόταν ότι σ' αυτό τον κόσμο έβλεπε το ξεκάθαρο περίγραμμα μεγαλειωδών νόμων με σκοπιμότητα που σχημάτιζαν ένα αποτελεσματικό υπερσύνολο, γεμάτο σημασία.

Τι είδους άνθρωπος ήταν αυτός ο ευγενικός φιλόσοφος;

«Είμαι εραστής των βιβλίων μου και μόνο». Έτσι περιέγραψε κάποτε ο Άνταμ Σμιθ τον εαυτό του σε κάποιον φίλο του, ενώ ταυτόχρονα επιδείκνυε με καμάρι τη βιβλιοθήκη

του. Σίγουρα δεν ήταν όμορφος άντρας. Το προφίλ του πάνω σε κάποιο μετάλλιο μάς δείχνει ότι είχε προεξέχον κάτω χέιλος ενώ η μύτη του ήταν γαμψή και τα εξόφθαλμα μάτια του προεξείχαν κάτω από βαριά βλέφαρα. Σε όλη του τη ζωή ο Σμιθ έπασχε από καταθλίψεις. Το κεφάλι του έτρεμε και μιλούσε μ' ένα περίεργο τραύλισμα.

Επιπλέον, υπήρχε και η διαβόητη αφηρημάδα του. Στη δεκαετία του 1780, όταν ο Σμιθ κόντευε τα εξήντα, οι κάτοικοι του Εδιμβούργου απολάμβαναν συχνά το διασκεδαστικό θέαμα που προσέφερε ο πιο διάσημος συμπολίτης τους, ντυμένος με ανοιχτόχρωμο παλτό, παντελόνι μέχρι το γόνατο, λευκές μεταξωτές κάλτσες, παπούτσια με αγκράφα, καστόρινο καπέλο με πλατύ μπορ και μαστούνι, καθώς κατηφόριζε τα κλινοστεγιά της πόλης με τα μάτια να αγναντεύουν το άπειρο και τα χείλια του να κινούνται στο ρυθμό μιας σιωπηρής διάλεξης. Κάθε δυο βήματα κοντοστεκόταν σαν να επρόκειτο να αλλάξει κατεύθυνση ή ακόμα και να γυρίσει πίσω. Κάποιος φίλος του χαρακτήρισε το περπάτημά του ως «σκωληκοειδές».

Υπάρχουν πάμπολλες αφηγήσεις που έχουν να κάνουν με τη αφηρημάδα του. Κάποια φορά κατέβηκε στον κήπο του ντυμένος μόνο με μια ρόμπα και, απορροφημένος από τις σκέψεις του, περπάτησε είκοσι πέντε χιλιόμετρα πριν το συνειδητοποιήσει. Μια άλλη φορά, καθώς ο Σμιθ έκανε βόλτα στο Εδιμβούργο μ' έναν επιφανή φίλο του, κάποιος φρουρός παρουσίασε το ακόντιό του σε χαιρετισμό. Ο Σμιθ, ο οποίος είχε δεχθεί παρόμοιες τιμές σε άπειρες περιπτώσεις, ξαφνικά λες και υπνωτίστηκε από το στρατιώτη που τον χαιρετούσε. Ανταπέδωσε την τιμή με το μαστούνι του και, προς μεγάλη και συνεχιζόμενη έκπληξη του συντρόφου του, ακολούθησε κατά βήμα το στρατιώτη αντιγράφοντας με το μαστούνι του κάθε κίνηση του ακοντίου. Όταν επανέκτησε συνείδηση της πραγματικότητας, στεκόταν στην κορυφή μιας σκάλας με το μαστούνι επί σκοπόν. Μη συναισθανόμενος ότι είχε κάνει

κάτι ασυνήθιστο, χαμήλωσε το μαστούνι του και συνέχισε τη συζήτηση από εκεί που την είχε αφήσει.

Αυτός ο αφηρημένος καθηγητής γεννήθηκε το 1723 στην πόλη Κερκόντι (Kirkcaldy), στην κομητεία Φάιφ της Σκωτίας. Το Κερκόντι είχε πληθυσμό χιλίων πεντακοσίων κατοίκων. Την εποχή που γεννήθηκε ο Σμιθ, κάποιοι από τους κατοίκους χρησιμοποιούσαν ακόμα καρφιά για χρήματα. Όταν ήταν τεσσάρων ετών, συνέβη κάτι πολύ παράξενο. Μια ομάδα περιπλανώμενων τσιγγάνων απήγαγε τον Σμιθ. Μετά από ενέργειες του θείου του (ο πατέρας του είχε πεθάνει πριν ακόμα γεννηθεί ο Άνταμ) οι τσιγγάνοι εντοπίστηκαν, καταδιώχθηκαν και, πάνω στη συμπλοκή που επακολούθησε, εγκατέλειψαν τον μικρό Άνταμ στην άκρη του δρόμου. «Φοβάμαι ότι, σαν τσιγγάνος, θα ήταν άθλιος», λέει ένας από τους πρώτους βιογράφους του.

Από την αρχή, ο Σμιθ ήταν επιμελής μαθητής παρ' όλο που, και σαν παιδί ακόμα, περνούσε κρίσεις αφηρημάδας. Ήταν προφανώς φτιαγμένος για καθηγητής, κι έτσι στα δεκαεπτά του, πήγε στην Οξφόρδη με υποτροφία –κάνοντας το ταξίδι με άλογο– και παρέμεινε εκεί για έξι χρόνια. Τότε, βέβαια, η Οξφόρδη δεν ήταν ακόμα το κάστρο της μάθησης που έγινε αργότερα. Οι πιο πολλοί από τους διορισμένους καθηγητές είχαν πάψει ακόμα και να προσποιούνται ότι διδάσκουν. Ένας ξένος ταξιδιώτης περιγράφει την έκπληξή του από μια δημόσια συζήτηση του 1788. Και οι τέσσερις «συνομιλητές» πέρασαν τον καθορισμένο χρόνο σε απόλυτη σιωπή, όλοι τους απορροφημένοι από την ανάγνωση κάποιου λαϊκού μυθιστορήματος της εποχής. Εφόσον λοιπόν η διδασκαλία ήταν η εξαίρεση παρά ο κανόνας, ο Σμιθ πέρασε τα φοιτητικά του χρόνια χωρίς ιδιαίτερη καθοδήγηση, διαβάζοντας μόνος του ό,τι αυτός θεωρούσε σωστό. Μια φορά, μάλιστα, παραλίγο να αποβληθεί από το πανεπιστήμιο γιατί βρέθηκε στο δωμάτιό του ένα αντίτυπο από το βιβλίο του Ντέιβιντ Χιουμ *Πραγματεία πάνω στην ανθρώπινη φύση*. Ο Χιουμ δεν θεωρούνταν

τότε κατάλληλο ανάγνωσμα ούτε για έναν μελλοντικό φιλόσοφο.

Το 1751 –πριν γίνει είκοσι οκτώ ετών– προσφέρθηκε στον Σμιθ η έδρα της Λογικής στο πανεπιστήμιο της Γλασκόβης και, αμέσως μετά, του δόθηκε η έδρα της Φιλοσοφίας της Ηθικής. Σε αντίθεση με την Οξφόρδη, η Γλασκόβη ήταν ένα σοβαρό κέντρο αυτού που αργότερα ονομάστηκε «ο Σκοτσέζικος Διαφωτισμός», και διακρινόταν για τα ταλέντα της. Παρ’ όλα αυτά, διέφερε πολύ από τη σύγχρονη έννοια του πανεπιστημίου. Το σεμνότυφο καθηγητικό κατεστημένο δεν ενέκρινε τον ενθουσιασμό και την έλλειψη σοβαρότητας στη συμπεριφορά του Σμιθ. Κατηγορήθηκε ότι μερικές φορές χαμογελούσε την ώρα της θείας λειτουργίας (προφανώς στη διάρκεια κάποιας από τις ονειροπολήσεις του), ότι ήταν πιστός φίλος εκείνου του απαράδεκτου Χιουμ, ότι δεν έκανε καθηγητικό τις Κυριακές, ότι έκανε αίτηση στη Σύγκλητο να του επιτρέψει να καταργήσει την προσευχή στην αρχή του μαθήματος, και ότι οι προσευχές του θύμιζαν «φυσική θρησκεία». Ίσως να κατανοήσουμε καλύτερα την κατάσταση αν θυμηθούμε ότι ο Φράνσις Χάττισον, που ήταν καθηγητής του Σμιθ, πρωτοτύπησε όταν αρνήθηκε να διδάξει τους φοιτητές του στη λατινική γλώσσα!

Οι αποδοκιμασίες δεν πρέπει να ήταν πολύ έντονες μια και το 1758 ο Σμιθ έγινε Κοσμήτορας. Αναμφισβήτητα ήταν ευτυχισμένος στη Γλασκόβη. Τα βράδια έπαιζε χαρτιά –η αφηρημάδα του τον έκανε κάπως αναξιόπιστο ως παίκτη–, ήταν μέλος διαφόρων ομίλων διανοουμένων και ζούσε μια ήσυχη ζωή. Ήταν αγαπητός στους φοιτητές του, διακεκριμένος ομιλητής –ακόμα και ο Μπόσγουελ πήγε να τον ακούσει– ενώ το περπάτημά του και ο περιέργος τρόπος ομιλίας του δημιούργησαν σχολή. Ακόμα και μικρές προτομές του εμφανίστηκαν στις προθήκες των βιβλιοπωλείων.

Δεν ήταν, όμως, μόνο η εκκεντρική του προσωπικότητα που του έδινε κύρος. Το 1759 εξέδωσε ένα βιβλίο που αμέσως

δημιούργησε αίσθηση. Είχε τον τίτλο *Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων* (*The Theory of Moral Sentiments*), και κατέταξε τον Σμιθ αμέσως στην πρωτοκαθεδρία των Άγγλων φιλοσόφων. Η *Θεωρία* ήταν μια έρευνα για την προέλευση της ηθικής επιδοκίμασας και αποδοκίμασας. Πώς είναι δυνατόν ο άνθρωπος, ο οποίος είναι πλάσμα ιδιοτελές, να διατυπώνει ηθικές κρίσεις στις οποίες η ιδιοτέλεια φαίνεται να αναστέλλεται ή να μεταστοιχειώνεται σε κάτι ανώτερο; Ο Σμιθ υποστήριξε ότι η απάντηση βρίσκεται στην ικανότητά μας να μπαίνουμε στη θέση κάποιου τρίτου, κάποιου αντικειμενικού παρατηρητή, και, μ' αυτό τον τρόπο, να διαμορφώνουμε μια αίσθηση ομοφροσύνης με την αντικειμενική (σε αντίθεση με την εγωιστική) υπόσταση της υπόθεσης.

Το βιβλίο και τα προβλήματα που προσέγγιζε προσέλκυσαν το ευρύτερο ενδιαφέρον. Στη Γερμανία, το «πρόβλημα του Άνταμ Σμιθ» (das Adam Smith Problem) έγινε ένα προσφιλές θέμα συζητήσεων. Και, πράγμα ακόμα πιο σημαντικό από τη δική μας σκοπιά, η πραγματεία έτυχε της εύνοιας ενός πολύ ενδιαφέροντος ανθρώπου, του Καρόλου Τάουνσεντ.

Ο Τάουνσεντ είναι μια από εκείνες τις υπέροχες μορφές που κόσμησαν το δέκατο όγδοο αιώνα. Πνευματώδης και μορφωμένος, ο Τάουνσεντ ήταν, όπως τον περιέγραφε ο Οράτιος Γουόλπολ, «άνθρωπος προικισμένος με όλα τα μεγάλα ταλέντα, ο οποίος θα ήταν ο σημαντικότερος άνθρωπος της εποχής του αν διέθετε κοινή ειλικρίνεια, κοινή σταθερότητα και κοινή λογική». Η αστάθεια του χαρακτήρα του ήταν διαβόητη: ένα χωρατό της εποχής αναφέρει ότι ο κύριος Τάουνσεντ είχε ένα πόνο στο πλευρό κάποτε, αλλά αρνιόταν να διευκρινίσει σε ποιο πλευρό τον είχε. Απόδειξη της έλλειψης κοινής λογικής που τον χαρακτήριζε, ήταν το ότι ο Τάουνσεντ, ως υπουργός των οικονομικών, συνέβαλε στην επίσηυση της Αμερικανικής Επανάστασης, πρώτον, με το να αρνηθεί στους άποικους το δικαίωμα να εκλέγουν τους δικαστές τους και,

δεύτερον, επιβάλλοντας βαρύτατους δασμούς στο αμερικάνικο τσάι.

Αλλά, παρά την έλλειψη πολιτικής διορατικότητας που τον χαρακτήριζε, ο Τάουνσεντ ήταν σοβαρός μελετητής της φιλοσοφίας και της πολιτικής, και, ως εκ τούτου, οπαδός του Άνταμ Σμιθ. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι είχε τη δυνατότητα να κάνει στον Σμιθ μια ασυνήθιστη προσφορά. Το 1754, ο Τάουνσεντ είχε κάνει έναν λαμπρό και επωφελή γάμο με τη κόμισσα του Νταλκίθ, χήρα του δούκα του Μπεκλού, και τώρα έψαχνε να βρει καθηγητή για το γιο της γυναίκας του. Η μόρφωση ενός νέου της υψηλής κοινωνίας περιλάμβανε πρωτίστως την περιήγηση των μεγαλύτερων πολιτιστικών κέντρων της Ευρώπης, όπου μπορούσε να αποκτήσει το λούστρο που τόσο εγκωμίαζε ο Λόρδος Τσέστερφυλντ. Ο δρ Άνταμ Σμιθ θα ήταν ιδανικός συνοδός για το νεαρό δούκα, σκέφθηκε ο Τάουνσεντ, κι έτσι του πρόσφερε πεντακόσιες λίρες ετησίως, συν τα έξοδά του, συν μια ετήσια σύνταξη πεντακοσίων λιρών για το υπόλοιπο του βίου του. Ήταν το είδος της προσφοράς που δύσκολα αρνείται κανείς. Ο Σμιθ, στην καλύτερη περίπτωση, δεν έβγαζε πάνω από εκατόν εβδομήντα λίρες από δίδακτρα, τα οποία, εκείνη την εποχή, οι καθηγητές εισέπρατταν απευθείας απ' τους φοιτητές. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι φοιτητές του αρνήθηκαν να δεχτούν επιστροφή των διδάκτρων από τον δρα Σμιθ όταν έφυγε, λέγοντας ότι είχαν αποζημιωθεί με το παραπάνω.

Ο καθηγητής και ο νεαρός ευγενής έφυγαν για τη Γαλλία το 1764. Τους επόμενους δεκαοκτώ μήνες έμειναν στην Τουλούζη, όπου ο συνδυασμός της αφόρητα ανιαρής συντροφιάς και τα πενιχρότατα γαλλικά του Σμιθ έκαναν τη συντηρητική ζωή της Γλασκόβης να θυμίζει ξεφάντωμα. Μετά πήγαν στο νότο της Γαλλίας (όπου συνάντησε και λάτρεψε τον Βολτέρο, και απέκρουσε την ερωτική πολιορκία κάποιας μαρκησίας), μετά πήγαν στη Γενεύη και κατέληξαν στο Παρίσι. Για να διασκεδάσει την πλήξη της επαρχίας, ο Σμιθ άρχισε να προετοι-

μάζει μια πραγματεία πάνω στην πολιτική οικονομία – ένα θέμα που είχε διδάξει στη Γλασκόβη, το είχε συζητήσει πολλές βραδιές στην Ένωση Επιλέκτων του Εδιμβούργου, και το είχε αναλύσει διεξοδικά με τον αγαπημένο του φίλο Ντέιβιντ Χιουμ. Επρόκειτο για το βιβλίο *Ο πλούτος των εθνών* (*The Wealth of Nations*), το οποίο όμως χρειάστηκε δώδεκα χρόνια για να το ολοκληρώσει.

Στο Παρίσι τα πράγματα πήγαν καλύτερα. Ήδη τα πάντα φρικτά γαλλικά του Σμιθ τού έφταναν για να συζητάει διεξοδικά με τον πιο σημαντικό οικονομικό στοχαστή της Γαλλίας, τον Φραγκίσκο Κεναί (Quesnay), γιατρό στην αυλή του Λουδοβίκου ΙΕ΄ και προσωπικό θεράποντα γιατρό της μαντάμ Πομπαντούρ. Ο Κεναί είχε ιδρύσει μια σχολή οικονομικών γνωστή ως «Φυσιοκρατία» και είχε επινοήσει ένα διάγραμμα της οικονομίας που ονόμαζε «Οικονομικό πίνακα» (*tableau economique*). Ο Πίνακας ήταν γνήσια σύλληψη ενός γιατρού: σε αντίθεση με τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής, οι οποίες ακόμα υποστήριζαν ότι πλούτος ήταν αποκλειστικά και μόνο ο συμπαγής χρυσός και το συμπαγές ασήμι, ο Κεναί επέμενε ότι ο πλούτος προερχόταν από την παραγωγή και κυκλοφορούσε μέσα στο έθνος, από χέρι σε χέρι, ανατροφοδοτώντας το κοινωνικό σύνολο όπως η κυκλοφορία του αίματος. Ο Πίνακας προκάλεσε τεράστια εντύπωση: ο Μιραμπό ο πρεσβύτερος τον θεώρησε εφεύρεση ισάξια με τη γραφή και το χρήμα. Αλλά το πρόβλημα με τη Φυσιοκρατία ήταν ότι επέμενε ότι μόνο ο αγροτικός εργάτης *παρήγαγε* αληθινό πλούτο επειδή η Φύση μοχθούσε στο πλευρό του, ενώ ο βιομηχανικός εργάτης απλώς άλλαζε τη μορφή της με έναν «στείρο» τρόπο. Έτσι το σύστημα του Κεναί είχε περιορισμένη εφαρμογή στην πράξη. Είναι αλήθεια ότι ευαγγελιζόταν μια πολιτική *laissez-faire* – μια ριζοσπαστική παρέκκλιση για την εποχή του. Αλλά υποστηρίζοντας ότι το μόνο που έκανε ο βιομηχανικός τομέας ήταν μια στείρα επεξεργασία, αδυνατούσε να

αντιληφθεί ότι ο ανθρώπινος μόχθος μπορεί να παράγει πλούτο όπου κι αν εργάζεται, και όχι μόνο στη γη.

Το ότι αντιλήφθηκε ότι η εργασία, και όχι η φύση, αποτελούσε την πηγή της «αξίας», ήταν μια από τις μεγαλύτερες διανοητικές επιτυχίες του Σμιθ. Σ' αυτό ίσως βοήθησε το ότι μεγάλωσε σε μια χώρα που έσφυζε από εμπορική δραστηριότητα, αντίθετα με το άκρως αγροτικό σκηνικό της Γαλλίας. Όποιος κι αν ήταν ο λόγος, ο Σμιθ δεν μπορούσε να δεχτεί την αγροτική μεροληψία του Φυσιοκρατικού δόγματος (στο οποίο πίστευαν φανατικά οι οπαδοί του Κεναί, όπως ο Μιραμπό). Ο Σμιθ έτρεφε ένα βαθύ θαυμασμό για τον Γάλλο γιατρό –αν δεν είχε πεθάνει στο μεταξύ ο Κεναί, θα του είχε αφιερώσει τον *Πλούτο των εθνών*– αλλά η Φυσιοκρατία ήταν θεμελιωδώς ασύμβατη με το σκοτσέζικο όραμα του Σμιθ.

Το 1766 η περιήγηση σταμάτησε απότομα. Ο μικρότερος αδελφός του δούκα, ο οποίος είχε πάει να τους συναντήσει, παρουσίασε πυρετό και, παρά τις απεγνωσμένες φροντίδες του Σμιθ (ο οποίος φώναζε ακόμα και τον Κεναί), πέθανε μέσα σε παραλήρημα. Ο μαθητής του επέστρεψε στα κτήματά του στο Νταλκίθ και ο Σμιθ πήγε πρώτα στο Λονδίνο και μετά στο Κερκόντι. Παρά τις εκκλήσεις του Χιουμ, έζησε εκεί το μεγαλύτερο μέρος από τα επόμενα δέκα χρόνια δίνοντας σάρκα και οστά στη μεγάλη πραγματεία του. Το μεγαλύτερο κομμάτι της το υπαγόρευσε ακουμπώντας την πλάτη του στο τζάκι και τρίβοντας νευρικά το κεφάλι του πάνω στον τοίχο, μέχρι που δημιουργήθηκε ένας σκούρος λεκές πάνω στην ξύλινη επένδυση. Καμιά φορά πήγαινε να επισκεφτεί τον πρώην μαθητή του στα κτήματά του στο Νταλκίθ, και πού και πού πήγαινε στο Λονδίνο, όπου συζητούσε τις ιδέες του με τους λόγιους της εποχής. Ένας απ' αυτούς ήταν ο δρ Σάμιουελ Τζόνσον, στου οποίου την εκλεκτή ομήγυρη ανήκε ο Σμιθ, παρ' όλο που με τον σεβαστό λεξικογράφο δεν είχαν γνωριστεί κάτω από ιδανικές συνθήκες. Ο σερ Γουόλτερ Σκοτ μάς λέει ότι ο Τζόνσον, μόλις πρωτοείδε τον Σμιθ, του επιτέθηκε

για κάποια δήλωση που είχε κάνει. Ο Σμιθ υπερασπίστηκε την αλήθεια των λόγων του. «Και τι είπε ο Τζόνσον;» ήταν η απορία όλων. «Είπε», απαντούσε ο Σμιθ με εμφανή δυσαρέσκεια, «είπε, “Ψεύδεσθε!”» «Κι εσύ τι απάντησες;» «Του είπα, “Είσαι παλιοτόμαρο!”» Με τέτοιο τρόπο, λέει ο Σκοτ, συναντήθηκαν οι δύο μεγάλοι ηθικολόγοι και αυτή ήταν η κλασική στιχομυθία μεταξύ δύο μεγάλων δασκάλων της φιλοσοφίας.

Ο Σμιθ γνώρισε επίσης έναν γοητευτικό και έξυπνο Αμερικανό που τον έλεγαν Βενιαμίν Φραγκλίνο, ο οποίος του μετέφερε πληροφορίες ανεκτίμητης αξίας για τις αμερικανικές αποικίες και μια βαθιά εκτίμηση του ρόλου που θα μπορούσαν να παίξουν μια μέρα. Δεν χωρά αμφιβολία ότι στην επίδραση του Φραγκλίνου οφείλεται αυτό που έγραψε ο Σμιθ για τις αποικίες, ότι αποτελούσαν έθνος «το οποίο, πράγματι, φαίνεται πολύ πιθανό ότι θα γίνει από τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα που γνώρισε ποτέ ο κόσμος».

Το 1776 εκδόθηκε ο *Πλούτος των εθνών*. Δυο χρόνια αργότερα ο Σμιθ διορίστηκε Διευθυντής των Τελωνείων του Εδιμβούργου, που ήταν μια αργομισθία της τάξης των εξακοσίων λιρών το χρόνο. Με τη μητέρα του, που έζησε μέχρι τα ενενήντα της, ο Σμιθ πέρασε την εργένικη ζωή του εν ειρήνη. Γαλήνιος, ευχαριστημένος, και σίγουρα αφηρημένος μέχρι το τέλος.

Και το βιβλίο;

Αποκλήθηκε «το απαύγασμα όχι μόνο ενός μεγάλου μυαλού αλλά και μιας ολόκληρης εποχής». Κι όμως δεν είναι, με την αυστηρή έννοια του όρου, ένα «πρωτότυπο» βιβλίο. Σειρά ολόκληρη διανοητών πριν από τον Σμιθ είχαν φτάσει κοντά στην αντίληψή του για τον κόσμο: ο Λοκ, ο Σκοτςέζος οικονομολόγος Στιούαρτ, ο Μάντεβιλ, ο Άγγλος οικονομολόγος σερ Ουίλιαμ Πέττυ, ο Ιρλανδός Κάντιλον, ο Γάλλος Τυργκό, και βέβαια ο Κεναί και ο Χιουμ. Ο Σμιθ πήρε απ' όλους αυτούς: αναφέρονται ονομαστικά πάνω από εκατό συγγρα-

φείς στην πραγματεία του. Αλλά εκεί που άλλοι ψάρευαν εδώ κι εκεί, ο Σμιθ έριξε τα δίχτυα του σε μεγάλη έκταση. Εκεί που οι άλλοι διαλεύκαναν το άλφα ή το βήτα σημείο, ο Σμιθ φώτισε ολόκληρο το τοπίο. Ο *Πλούτος των εθνών* δεν είναι ένα εντελώς πρωτότυπο βιβλίο, αλλά αναμφισβήτητα είναι ένα αριστούργημα.

Πρώτα απ' όλα, είναι ένα τεράστιο πανόραμα. Αρχίζει με μια πασίγνωστη περικοπή όπου περιγράφει τη λεπτομερή εξειδίκευση των εργασιών στη βιομηχανία καρφίτσων και καλύπτει μέσα στις σελίδες του μια τεράστια ποικιλία θεμάτων όπως είναι «οι πρόσφατες ταραχές στις αμερικανικές αποικίες» (προφανώς ο Σμιθ πίστευε ότι η επανάσταση θα είχε τελειώσει μέχρι να φτάσει το βιβλίο του στο τυπογραφείο), η σπάταλη ζωή των φοιτητών της Οξφόρδης και οι στατιστικές για τα αλιεύματα ρέγκας από το 1771.

Μια ματιά στο ευρετήριο που συντάχθηκε αργότερα από τον Κάναν (Cannan) δείχνει το φάσμα των αναφορών και σκέψεων του Σμιθ. Ιδού μια δωδεκάδα λήμματα παρμένα στην τύχη:

Αββασίδες, πλούτος του βασιλείου των Σαρακηνών υπό τους
 Αβησσυνία, το αλάτι ως χρήμα
 Αβραάμ, ζύγισμα των σίκλων
 Αμερική [ακολουθεί μια ολόκληρη σελίδα αναφορών]
 Άραβες, ο τρόπος που υποστηρίζουν τον πόλεμο
 Αφρική, ο πανίσχυρος βασιλιάς σε πολύ χειρότερη μοίρα από τον Ευρωπαϊκό αγρότη
 Ζυθοπωλείων, αριθμός των, μη επαρκής λόγος για τον αλκοολισμό
 Ηθοποιοί, ενήλικοι, αμοιβή για την ανυποληψία που συνοδεύει το επάγγελμά τους
 Μαθητεία, εξήγηση της φύσης αυτής της μορφής δουλειάς
 Πρεσβευτές, το πρώτο κίνητρο για το διορισμό τους

Στρατός, μη εξασφάλιση του ανώτατου άρχοντα από το
δυσσαρεστημένο κλήρο

Το ευρετήριο καλύπτει με μικρά γράμματα εξήντα τρεις σελίδες.¹ Μέσα σ' αυτές έχει θίξει τα πάντα: «Πλούτη, η κυριότερη απόλαυσή τους, έγκειται στην επίδειξή τους. Φτώχεια, ενίοτε ωθεί το έθνος σε απάνθρωπα έθιμα. Στομάχι, η επιθυμία για τροφή περιορίζεται από το μέγεθός του. Χασάπης, άγρια και απαίσια εργασία». Όταν διαβάσουμε και τις εννιακόσιες σελίδες του βιβλίου έχουμε μια ζωντανή εικόνα της Αγγλίας στη δεκαετία του 1770, με παραγικούς και μεροκαματιάρηδες, ανερχόμενους καπιταλιστές, γαιοκτήμονες, κληρικούς και βασιλιάδες, εργαστήρια, αγροκτήματα και διεθνές εμπόριο.

Το βιβλίο δεν διαβάζεται εύκολα. Εξελίσσεται με τη δυσκινησία ενός εγκυκλοπαιδικού μυαλού αλλά όχι με την ακρίβεια ενός μεθοδικού μυαλού. Ήταν μια εποχή που οι συγγραφείς δεν κάθονταν να διανθίσουν τις απόψεις τους με «αν», «ίσως» και «αλλά», και μια εποχή που ήταν απολύτως εφικτό για κάποιον με το διανοητικό ανάστημα του Σμιθ να κατέχει το μεγαλύτερο μέρος των γνώσεων της εποχής του. Γι' αυτό και το βιβλίο δεν παρακάμπτει τίποτα, δεν ελαχιστοποιεί τίποτα, δεν φοβάται τίποτα. Τι εξοργιστικό βιβλίο! Αρνείται συνεχώς να δώσει με μια πρόταση το συμπέρασμα στο οποίο έφτασε με πολύ κόπο ύστερα από πενήντα σελίδες. Κάθε επιχείρημα συνοδεύεται από τόσο πολλές παρατηρήσεις και λεπτομέρειες, ώστε πρέπει συνέχεια να του αφαιρείς τα στολίδια για να φτάσεις στον ατσάλινο σκελετό που το στηρίζει. Για να κάνει μια «παρέκβαση» για τον άργυρο, ο Σμιθ χρειάζεται εβδομήντα πέντε σελίδες. Όταν αποφασίζει να κα-

1. Στην έκδοση της Modern Library. Εκτός από το ευρετήριο I υπάρχουν άλλες έξι σελίδες του ευρετηρίου II καθώς και εισαγωγή, σημειώσεις και περίληψη (στο περιθώριο του κειμένου) από τον Edwin Cannan (Σ.τ.Ε.).

ταπιαστεί με τη θρησκεία, του παίρνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο να αναφερθεί στην κοινωνιολογία της ηθικής. Παρά τη στρυφνότητά του, όμως, το κείμενο είναι διάσπαρτο με παρατηρήσεις και ευρηματικές προτάσεις που εμφυσούν ζωή σ' αυτή τη σπουδαία πραγματεία. Ο Σμιθ ήταν ο πρώτος που αποκάλεσε την Αγγλία «έθνος καταστηματαρχών». Ο Σμιθ ήταν που έγραψε: «Απ' τη φύση του ο φιλόσοφος είναι στο μυαλό και την προδιάθεση τόσο διαφορετικός από έναν αχθοφόρο, όσο κι ένας μολοσσός από ένα κυνηγόσκυλο». Και για την Εταιρία των Ανατολικών Ινδιών, η οποία εκείνη την εποχή απομυζούσε την Ανατολή, έγραψε: «Είναι μια πολύ ιδιόμορφη κυβέρνηση στην οποία κάθε μέλος της διοίκησης επιθυμεί να εγκαταλείψει τη χώρα... όσο πιο γρήγορα μπορεί, και στο βαθμό που τον αφορά, την επόμενη μέρα από την αναχώρησή του μαζί με το σύνολο της περιουσίας του, του είναι παντελώς αδιάφορο αν ολόκληρη η χώρα αφανιστεί από κάποιο σεισμό».

Ο *Πλούτος των εθνών* δεν είναι με κανένα τρόπο ένα διδακτικό εγχειρίδιο. Ο Άνταμ Σμιθ απευθύνεται στους ανθρώπους της εποχής του, όχι στους μαθητές του. Αναπτύσσει ένα δόγμα που προορίζεται να συμβάλλει στη διοίκηση μιας αυτοκρατορίας· δεν γράφει μια θεωρητική πραγματεία για διανομή στα πανεπιστήμια. Οι δράκοι που σημαδεύει και σκοτώνει (όπως ο μερκαντιλισμός, ο οποίος χρειάστηκε πάνω από διακόσιες σελίδες για να παραδώσει το πνεύμα) ήταν ακόμα ζωντανοί, αν και λίγο καταπονημένοι, την εποχή του.

Και τελικά, είναι ένα επαναστατικό βιβλίο. Είναι σίγουρο ότι ο Σμιθ δεν θα ενθάρρυνε μια αναταραχή που θα ανέτρεπε τους ευγενείς και θα ενθρόνιζε τους φτωχούς. Παρ' όλα αυτά, η κεντρική ιδέα του *Πλούτου των εθνών* είναι επαναστατική. Ο Σμιθ δεν είναι, όπως πιστεύουν πολλοί, ένας απολογητής των ανερχόμενων αστών. Όπως θα δούμε, θαυμάζει τη δουλειά τους, αλλά δυσπιστεί ως προς τα κίνητρά τους και νοιάζεται για τις ανάγκες της μεγάλης εργατικής μάζας. Αλλά

σκοπός του δεν είναι να ενστερνιστεί τα συμφέροντα οποιασδήποτε τάξης. Τον απασχολεί η προώθηση του πλούτου ολόκληρου του έθνους. Και ο πλούτος, για τον Άνταμ Σμιθ, αποτελείται από τα προϊόντα που καταναλώνουν όλα τα μέλη της κοινωνίας, αν και βέβαια όχι σε ίσες ποσότητες. Στην Κοινωνία της Φυσικής Ελευθερίας θα υπάρχει και φτώχεια και πλούτος.

Ωστόσο, έχουμε να κάνουμε με μια δημοκρατική και, άρα, ριζοσπαστική φιλοσοφία του πλούτου. Η έννοια του χρυσού, των θησαυρών, της βασιλικής περιουσίας έχει εξαφανιστεί. Τα προνόμια των εμπόρων, των αγροκτηματιών ή των εργατικών συντεχνιών έχουν εξαφανιστεί. Βρισκόμαστε στον σύγχρονο κόσμο, όπου η ροή αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνονται από όλους αποτελεί τον υπέρτατο σκοπό της οικονομικής ζωής.

Και τώρα τι γίνεται με το όραμα; Όπως θα δούμε, δεν μπορούμε να το περιγράψουμε τόσο εύκολα όσο την αρχή του Χομπς για την ισχύ του μονάρχη. Το όραμα του Σμιθ είναι περισσότερο η συνταγή για έναν εντελώς νέο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, έναν τρόπο που ονομάζεται Πολιτική Οικονομία ή, με τη σημερινή ορολογία, Οικονομική Επιστήμη.

Στο κέντρο αυτού του προσχεδίου είναι οι λύσεις σε δύο προβλήματα που απορρόφησαν την προσοχή του Άνταμ Σμιθ. Πρώτον, ενδιαφέρεται να αποκαλύψει το μηχανισμό που διατηρεί τη συνοχή της κοινωνίας. Πώς είναι δυνατό μια κοινότητα στην οποία ο καθένας ασχολείται με την προώθηση των προσωπικών του συμφερόντων να μη διαλύεται από ισχυρές φυγόκεντρες δυνάμεις; Τι είναι αυτό που καθοδηγεί τις ασχολίες του κάθε ανθρώπου ώστε να εναρμονίζονται με τις ανάγκες της ομάδας; Χωρίς κάποια αρχή κεντρικού σχεδιασμού και χωρίς τη σταθεροποιητική επίδραση της προαιώνιας παράδοσης, πώς κατορθώνει η κοινωνία να εκτελεί εκείνες τις λειτουργίες που είναι απαραίτητες για την επιβίωση;

Αυτά τα ερωτήματα οδήγησαν τον Σμιθ στη διατύπωση των νόμων της αγοράς. Αυτό που έψαχνε ήταν το «αόρατο χέρι», όπως το αποκαλούσε, το οποίο οδηγεί «τα προσωπικά συμφέροντα και τις έντονες επιθυμίες των ανθρώπων» προς την κατεύθυνση «η οποία είναι η πλέον θετική για το συμφέρον ολόκληρης της κοινωνίας». Αλλά οι νόμοι της αγοράς θα αποτελέσουν μέρος μόνο της έρευνας του Σμιθ. Υπάρχει κι άλλο ένα ερώτημα που τον ενδιαφέρει: Προς τα πού κατευθύνεται η κοινωνία; Οι νόμοι της αγοράς είναι σαν τους νόμους που εξηγούν πώς στέκει όρθια μια περιστρεφόμενη σβούρα. Υπάρχει όμως και το ερώτημα εάν η σβούρα, λόγω της περιστροφής της, θα κινηθεί κατά μήκος του τραπεζιού.

Για τον Σμιθ και τους μεγάλους οικονομολόγους μετά απ' αυτόν, η κοινωνία δεν είναι ένα στατικό επίτευγμα της ανθρωπότητας το οποίο συνεχώς θα αναπαράγεται, ίδιο και απαράλλαχτο, από τη μια γενιά στην άλλη. Αντίθετα, η κοινωνία αντιμετωπίζεται ως ένας οργανισμός με τη δική του ιστορία. Στην πραγματικότητα, ο *Πλούτος των εθνών* σε ολόκληρο το εύρος του είναι μια σπουδαία ιστορική πραγματεία, που εξηγεί πώς δημιουργήθηκε και πώς λειτουργούσε το «σύστημα της απόλυτης ελευθερίας» (ή και «σύστημα της φυσικής ελευθερίας») – όπως αποκαλούσε ο Σμιθ τον εμπορικό καπιταλισμό.

Αλλά, αν δεν δούμε πρώτα την παρουσίαση των νόμων της αγοράς από τον Σμιθ, δεν μπορούμε να στραφούμε σ' αυτό το μεγαλύτερο και πιο ενδιαφέρον πρόβλημα. Διότι οι νόμοι της αγοράς θα αποτελέσουν αναπόσπαστο μέρος των νόμων που κάνουν την κοινωνία να ευημερεί ή να παρακμάζει. Ο μηχανισμός με τον οποίο το ριψοκίνδυνο άτομο αναγκάζεται να εναρμονιστεί με τους υπόλοιπους, επιδρά στο μηχανισμό με τον οποίο η ίδια η κοινωνία αλλάζει με τα χρόνια.

Γι' αυτό ξεκινάμε ρίχνοντας μια ματιά στο μηχανισμό της αγοράς. Δεν πρόκειται για κάτι που εξάπτει τη φαντασία ή επιταχύνει το σφυγμό. Όμως, ακόμα κι αν δεν είναι το πιο συναρπαστικό θέμα, έχει μια αμεσότητα που πρέπει να μας κάνει

να το εξετάσουμε με σεβασμό. Οι νόμοι της αγοράς δεν είναι μόνο απαραίτητοι για την κατανόηση του κόσμου του Άνταμ Σμιθ, αλλά οι ίδιοι νόμοι βρίσκονται πίσω από τον πολύ διαφορετικό κόσμο του Καρλ Μαρξ κι από τον επίσης διαφορετικό κόσμο στον οποίο ζούμε σήμερα. Εφόσον όλοι μας, είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι, βρισκόμαστε κάτω από την κυριαρχία τους, επιβάλλεται να τους εξετάσουμε προσεχτικά.

Οι νόμοι της αγοράς του Άνταμ Σμιθ είναι βασικά απλοί. Μας λένε ότι ένας συγκεκριμένος τρόπος συμπεριφοράς σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο θα επιφέρει απολύτως συγκεκριμένα και προβλεπτά αποτελέσματα. Ειδικότερα, μας δείχνουν πώς το κίνητρο του προσωπικού συμφέροντος μέσα σ' ένα περιβάλλον ατόμων υποκινούμενων από παρόμοια συμφέροντα θα καταλήξει στον ανταγωνισμό. Και επιπλέον, δείχνουν πώς ο ανταγωνισμός θα έχει σαν αποτέλεσμα την παραγωγή εκείνων ακριβώς των αγαθών που επιθυμεί η κοινωνία, και σε τιμές που η κοινωνία είναι διατεθειμένη να πληρώσει. Ας δούμε πώς συμβαίνει αυτό.

Κατά πρώτο λόγο, αυτό συμβαίνει διότι το προσωπικό συμφέρον δρα ως κινητήρια δύναμη για να κατευθύνει τους ανθρώπους προς εκείνες τις εργασίες για τις οποίες είναι διατεθειμένη να πληρώσει η κοινωνία. «Δεν περιμένουμε το φαγητό μας να προέλθει από την καλοσύνη του χασάπη, του ζυθοποιού, ή του φούρναρη», λέει ο Σμιθ, «αλλά από μέριμνα για το προσωπικό τους συμφέρον. Απευθυνόμαστε όχι στην ανθρωπιά τους αλλά στη φιλαντία τους, και ποτέ δεν τους μιλάμε για τις δικές μας ανάγκες, αλλά για τα δικά τους οφέλη».

Όμως το προσωπικό συμφέρον είναι ημισή εικόνα. Αυτό ωθεί τους ανθρώπους σε δράση. Κάτι άλλο σφαλώς υπάρχει που αποτρέπει τα άπληστα άτομα από το να εκβιάζουν την κοινωνία απαιτώντας υπέρογκα λύτρα: μια κοινωνία που δραστηριοποιείται μόνο από το προσωπικό συμφέρον θα ήταν μια κοινωνία ανηλεών κερδοσκόπων. Ο ρυθμιστής, λοιπόν, είναι ο ανταγωνισμός, η σύγκρουση μεταξύ ιδιοτελών παραγόντων

στο πεδίο της αγοράς. Γιατί καθένας που προσπαθεί να επιτύχει το καλύτερο για τον εαυτό του χωρίς να σκέφτεται τις κοινωνικές συνέπειες, αντιμετωπίζει μια ομάδα ατόμων με αντίστοιχα κίνητρα που μοιράζονται ακριβώς την ίδια επιδίωξη. Γι' αυτό, ο καθένας είναι προθυμότερος να επωφεληθεί από την απληστία του γείτονά του. Ο άνθρωπος που επιτρέπει στο προσωπικό του συμφέρον να υπερβεί τα όρια θα ανακαλύψει ότι οι ανταγωνιστές του караδοκούν να του κλέψουν τη δουλειά. Αν πουλάει ακριβά τα προϊόντα του ή αν αρνείται να πληρώσει όσο και οι άλλοι τους εργάτες του, θα βρεθεί χωρίς αγοραστές στη μια περίπτωση και χωρίς εργάτες στην άλλη. Έτσι, όπως και στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, τα εγωιστικά κίνητρα των ανθρώπων μεταλλάσσονται λόγω αλληλεπίδρασης και οδηγούν στο πιο απρόσμενο αποτέλεσμα: την κοινωνική αρμονία.

Σκεφτείτε, για παράδειγμα, το πρόβλημα των υψηλών τιμών. Ας υποθέσουμε ότι έχουμε χίλιους κατασκευαστές γαντιών. Το προσωπικό συμφέρον του καθενός θα τον κάνει να θέλει να αυξήσει την τιμή του πάνω από το κόστος παραγωγής κι έτσι να πραγματοποιήσει ένα πρόσθετο κέρδος. Αλλά δεν μπορεί. Αν ανεβάσει τις τιμές του, θα παρέμβουν οι ανταγωνιστές του και θα του αποσπάσουν την πελατεία του με τις φθηνότερες τιμές τους. Αδικαιολόγητα υψηλές τιμές θα μπορούν να διατηρηθούν μόνο αν όλοι οι κατασκευαστές γαντιών συγκεντρωθούν και συμφωνήσουν να προβάλουν ένα συμπαγές μέτωπο. Και σ' αυτή την περίπτωση, η δόλια συμμαχία θα μπορεί να διασπαστεί από κάποιον φιλόδοξο κατασκευαστή άλλου τομέα –ας πούμε, παπουτσιών– ο οποίος αποφασίζει να μετακινήσει το κεφάλαιό του στην παραγωγή γαντιών, όπου θα μπορούσε να αλώσει την αγορά ρίχνοντας τις τιμές του.

Αλλά οι νόμοι της αγοράς δεν περιορίζονται μόνο στην επιβολή ανταγωνιστικών τιμών για τα προϊόντα. Έχουν επίσης σαν αποτέλεσμα να συμμορφώνονται οι παραγωγοί με τις απαιτήσεις της κοινωνίας ως προς τις *ποσότητες των αγαθών*

που επιθυμεί. Ας υποθέσουμε ότι οι καταναλωτές αποφασίζουν ότι θέλουν περισσότερα γάντια απ' όσα παράγονται και λιγότερα παπούτσια. Το κοινό λοιπόν θα σκοτώνεται για το απόθεμα των γαντιών ενώ η βιομηχανία παπουτσιών θα βαράει μύγες. Το αποτέλεσμα θα είναι ότι οι τιμές των γαντιών θα τείνουν να ανέβουν καθώς οι καταναλωτές θα προσπαθούν να αγοράσουν περισσότερα απ' όσα υπάρχουν διαθέσιμα, ενώ οι τιμές των παπουτσιών θα σημειώσουν πτωτική τάση εφόσον οι καταναλωτές θα προσπερνούν τα υποδηματοπωλεία. Αλλά όσο ανεβαίνουν οι τιμές των γαντιών, θα ανεβαίνουν και τα κέρδη της βιομηχανίας γαντιών. Και καθώς θα πέφτουν οι τιμές των παπουτσιών, θα μειώνονται και τα κέρδη στη βιομηχανία παπουτσιών. Και πάλι το προσωπικό συμφέρον θα επέμβει για να αποκαταστήσει την ισορροπία. Εργάτες θα απολυθούν απ' τον κλάδο της βιομηχανίας παπουτσιών καθώς οι βιομηχανίες παπουτσιών θα μειώσουν την παραγωγή τους και θα μεταπηδήσουν στην παραγωγή γαντιών, η οποία ανθεί. Το αποτέλεσμα είναι προφανές: η παραγωγή γαντιών θα αυξηθεί και η παραγωγή παπουτσιών θα μειωθεί.

Αυτό ακριβώς επιθυμούσε η κοινωνία. Καθώς στην αγορά εμφανίζονται περισσότερα γάντια για να ικανοποιήσουν τη ζήτηση, η τιμή των γαντιών θα επανέλθει σε φυσιολογικά επίπεδα. Καθώς παράγονται λιγότερα παπούτσια, το πλεόνασμα παπουτσιών σύντομα θα εξαφανιστεί και οι τιμές τους θα ανέβουν και πάλι σε φυσιολογικά επίπεδα. Μέσω του μηχανισμού της αγοράς, η κοινωνία θα έχει αλλάξει την κατανομή των στοιχείων της παραγωγής έτσι ώστε αυτή να εναρμονιστεί με τις καινούργιες επιθυμίες της. Κι όμως κανείς δεν χρειάστηκε να εκδώσει κάποια εντολή και καμιά εξουσία υπεύθυνη σχεδιασμού δεν επέβαλε πρόγραμμα παραγωγής. Το προσωπικό συμφέρον και ο ανταγωνισμός, δρώντας το ένα εναντίον του άλλου, πέτυχαν τη μετάβαση.

Και ένα τελευταίο επίτευγμα: Όπως ακριβώς η αγορά ρυθμίζει τόσο τις τιμές όσο και τις ποσότητες των αγαθών με

επιδιαιτητή τη δημόσια ζήτηση, έτσι καθορίζει και τα *εισοδήματα* εκείνων που συνεργάζονται για την παραγωγή αυτών των αγαθών. Εάν τα κέρδη σ' έναν τομέα παραγωγής είναι εξαιρετικά υψηλά, θα υπάρξει συρροή από άλλους επιχειρηματίες προς αυτό τον τομέα, ωστόσο ο ανταγωνισμός μειώσει τα πλεονάσματα. Αν οι μισθοί είναι πολύ υψηλοί σε ένα είδος εργασίας, θα υπάρξει συρροή ανθρώπων προς την προνομιούχο αυτή απασχόληση, μέχρι που να πληρώνει τους ίδιους μισθούς με αντίστοιχες εργασίες που απαιτούν τον ίδιο βαθμό δεξιοτήτων και κατάρτισης. Αντιστρόφως, εάν τα κέρδη ή οι μισθοί είναι πολύ χαμηλοί σε κάποιον τομέα της οικονομίας, θα σημειωθεί απομάκρυνση κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού, ωστόσο η προσφορά να προσαρμοστεί καλύτερα προς τη ζήτηση.

Όλα αυτά μπορεί να φαίνονται στοιχειώδη. Αλλά αναλογιστείτε τι έκανε ο Άνταμ Σμιθ με το κίνητρο του προσωπικού συμφέροντος και τον ανταγωνισμό στο ρόλο του ρυθμιστή. Πρώτον, εξήγησε πώς συγκρατούνται οι τιμές, ώστε να μην απομακρύνονται αυθαίρετα από το κόστος παραγωγής του προϊόντος. Δεύτερον, εξήγησε πώς μπορεί η κοινωνία να προτρέπει τους παραγωγούς αγαθών να της παρέχουν ό,τι απαιτεί. Τρίτον, κατέδειξε γιατί οι υψηλές τιμές είναι μια αυτοθεραπευόμενη ασθένεια, με το να προκαλούν την αύξηση της παραγωγής στο συγκεκριμένο τομέα. Και, τέλος, εξήγησε γιατί υπάρχει μια γενική ομοιομορφία των εισοδημάτων σε κάθε επίπεδο των μεγάλων παραγωγικών στρωμάτων ενός έθνους. Με λίγα λόγια, βρήκε στο μηχανισμό της αγοράς ένα αυτορυθμιζόμενο σύστημα για τον τακτικό εφοδιασμό της κοινωνίας.

Σημειώστε τη λέξη «αυτορυθμιζόμενο». Το έξοχο συνεπακόλουθο της αγοράς είναι ότι η ίδια είναι και προστάτης του εαυτού της. Εάν η παραγωγή ή οι τιμές ή ορισμένα είδη αμοιβών ξεφύγουν από τα επίπεδα που καθορίζει η κοινωνία, ενεργοποιούνται δυνάμεις που τα επαναφέρουν στη θέση τους.

Είναι περίεργο το παράδοξο που προκύπτει κατ' αυτό τον τρόπο: η αγορά, η οποία είναι το αποκορύφωμα της ατομικής οικονομικής ελευθερίας, είναι ταυτόχρονα το πιο σκληρό αφεντικό. Μπορείς να κάνεις έφεση κατά της απόφασης μιας Επιτροπής Σχεδιασμού ή να εξασφαλίσεις μια ειδική ρύθμιση από κάποιον υπουργό. Αλλά δεν υπάρχει προσφυγή, ούτε ειδική ρύθμιση, στις ανώνυμες πιέσεις του μηχανισμού της αγοράς. Άρα η οικονομική ελευθερία είναι πιο απατηλή από ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Ο καθένας μπορεί να κάνει ό,τι θέλει στην αγορά. Αλλά αν κάποιος θελήσει να κάνει αυτό που η αγορά αποδοκιμάζει, το τίμημα της ατομικής ελευθερίας είναι η οικονομική καταστροφή.

Έτσι, πράγματι, λειτουργεί ο κόσμος; Ως ένα μεγάλο βαθμό, έτσι λειτουργούσε την εποχή του Άνταμ Σμιθ. Ακόμα και στην εποχή του, φυσικά, υπήρχαν ήδη συντελεστές που παρενέβαιναν στην ελεύθερη λειτουργία του συστήματος της αγοράς. Υπήρχαν συμμαχίες βιομηχάνων που ανέβαζαν τις τιμές τεχνητά και εργατικά σωματεία που αντιστέκονταν στις πιέσεις του ανταγωνισμού όταν αυτό σήμαινε τη μείωση των αμοιβών τους. Και ήδη μπορούσε να διακρίνει κανείς και άλλα ανησυχητικά σημεία. Το εργοστάσιο των αδελφών Λομπ ήταν κάτι περισσότερο από ένα θαύμα της μηχανολογίας και αντικείμενο θαυμασμού για τον επισκέπτη: προμήνυε την έλευση της μεγάλης βιομηχανίας και την ανάδειξη εργοδοτών οι οποίοι ήταν εκπληκτικά δυνατοί και ανεξάρτητοι παράγοντες διαμόρφωσης της αγοράς. Τα παιδιά στα κλωστήρια δεν μπορούσαν με κανένα τρόπο να θεωρηθούν εξίσου δυνατοί συντελεστές της αγοράς με τους εργοδότες που τα κοίμιζαν, τα τάζαν και τα εκμεταλλεύονταν. Πάντως, παρ' όλες τις αποκλίσεις απ' τη συνταγή, η Αγγλία του δέκατου όγδοου αιώνα έμοιαζε, έστω κι αν δεν ταυτιζόταν πλήρως, με το μοντέλο που ο Άνταμ Σμιθ είχε στο μυαλό του. Οι επιχειρήσεις ήταν ανταγωνιστικές, το μέσο εργοστάσιο ήταν μικρό, οι τιμές ανέβαιναν κι έπεφταν καθώς αυξανόταν ή μειωνόταν η ζήτη-

ση, και οι μεταβολές στις τιμές *όντως* προκαλούσαν μεταβολές στην παραγωγή και την απασχόληση. Ο κόσμος του Άνταμ Σμιθ αποκλήθηκε ο κόσμος του ατομικιστικού ανταγωνισμού: ένας κόσμος στον οποίο κανένας συντελεστής του παραγωγικού μηχανισμού, είτε από την πλευρά του κεφαλαίου είτε από την πλευρά της εργασίας, δεν ήταν αρκετά ισχυρός ώστε να παρέμβει ή να αντισταθεί στις πιέσεις του ανταγωνισμού. Ήταν ένας κόσμος στον οποίο κάθε συντελεστής ήταν αναγκασμένος να κυνηγά το προσωπικό του συμφέρον σ' έναν τεράστιο κοινωνικό καβγά.

Και σήμερα; Λειτουργεί ακόμα ο ανταγωνιστικός μηχανισμός της αγοράς;

Αυτό δεν είναι ένα ερώτημα στο οποίο μπορεί να δοθεί μια απλή απάντηση. Η φύση της αγοράς έχει υποστεί τεράστιες αλλαγές από το δέκατο όγδοο αιώνα. Έχουμε πάψει να ζούμε σ' έναν κόσμο ατομικιστικού ανταγωνισμού στον οποίο κανένας δεν μπορεί να κολυπήσει αντίθετα στο ρεύμα. Ο σημερινός μηχανισμός της αγοράς χαρακτηρίζεται από το τεράστιο μέγεθος των συμμετεχόντων: οι γιγάντιες επιχειρήσεις και τα ισχυρά εργατικά συνδικάτα προφανώς δεν συμπεριφέρονται σαν να είναι μεμονωμένοι ιδιοκτήτες και εργάτες. Το μέγεθός τους είναι αυτό που τους δίνει τη δυνατότητα να αντιστέκονται στις πιέσεις του ανταγωνισμού, να αγνοούν τα μηνύματα των τιμών και να υπολογίζουν ποιο θα είναι το συμφέρον τους με μακροπρόθεσμη προοπτική και όχι κάτω από την άμεση πίεση των καθημερινών αγοραπωλησιών.

Είναι προφανές ότι όλοι αυτοί οι παράγοντες έχουν εξασθενήσει την πρωταρχική καθοδηγητική λειτουργία της αγοράς. Αλλά, παρά τα ειδικά γνωρίσματα της σύγχρονης οικονομικής κοινωνίας, οι μεγάλες δυνάμεις του προσωπικού συμφέροντος και του ανταγωνισμού, όσο κι αν αποδυναμώνονται ή παρακάμπτονται, εξακολουθούν να παρέχουν τους βασικούς κανόνες συμπεριφοράς τους οποίους κανένας από τους συμμετέχοντες στο σύστημα αγοράς δεν μπορεί να αγνοή-

σει ολοκληρωτικά. Δεν είναι ο κόσμος του Άνταμ Σμιθ αυτός στον οποίο ζούμε σήμερα, αλλά, αν μελετήσουμε τη λειτουργία της αγοράς, οι νόμοι της είναι ακόμα ευδιάκριτοι.

Αλλά οι νόμοι της αγοράς δεν είναι παρά μια περιγραφή της συμπεριφοράς που δίνει στην κοινωνία τη συνοχή της. Κάτι άλλο πρέπει να είναι αυτό που την κινεί. Ενενήντα χρόνια μετά τον *Πλούτο των εθνών*, ο Καρλ Μαρξ επρόκειτο να ανακαλύψει τους «νόμους της κίνησης», που περιέγραφαν πώς ο καπιταλισμός προχωράει αργά, ακούσια, αλλά αναπόφευκτα, προς τον αφανισμό του. Όμως, ο *Πλούτος των εθνών* είχε ήδη τους δικούς του νόμους κίνησης. Ωστόσο, σε πλήρη αντίθεση προς τη μαρξιστική πρόγνωση, ο κόσμος του Άνταμ Σμιθ όδευε αργά, απόλυτα οικειοθελώς προς τη Βαλχάλα – αν και, όπως θα δούμε, δεν έφτανε μέχρι εκεί.

Η Βαλχάλα θα ήταν ο τελευταίος προορισμός που θα διανοούνταν να βάλουν στις προβλέψεις τους οι πιο πολλοί παρατηρητές. Ο σερ Τζον Μπινγκ, κάνοντας το γύρο του βορρά της Αγγλίας το 1792, κοίταξε έξω από το παράθυρο της άμαξάς του και έγραψε: «Εδώ τώρα υπάρχει ένα μεγάλο κραναγέλο εργοστάσιο... και ολόκληρη η κοιλάδα είναι αναστατωμένη... Ο σερ Ρίτσαρντ Αρκράιτ μπορεί να δημιουργήσει μεγάλο πλούτο για την οικογένειά του και για τη χώρα του αλλά, ως περιηγητής, αποδοκιμάζω τα σχέδιά του, τα οποία έχοντας διεισδύσει σε κάθε λιβάδι έχουν καταστρέψει τη διαδρομή και το κάλλος της φύσης». «Ω! τι τρύπα για σκύλους που είναι το Μάντσεστερ», είπε ο σερ Τζον φτάνοντας εκεί.

Στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος της Αγγλίας ήταν «τρύπα για σκύλους». Οι τρεις αιώνες αναταραχής οι οποίοι δημιούργησαν γη, εργασία και κεφάλαιο φαίνονταν να είναι το προοίμιο για ακόμα μεγαλύτερη αναταραχή, διότι οι πρόσφατα απελευθερωμένοι συντελεστές της παραγωγής, όταν συνδυάστηκαν, άρχιζαν να παίρνουν μια νέα, άσχημη μορφή: το εργοστάσιο. Και με το εργοστάσιο ήρθαν νέα προβλήματα.

Είκοσι χρόνια πριν από τη περιήγηση του σερ Τζον, ο Ρίτσαρντ Αρκράιτ, ο οποίος είχε συγκεντρώσει ένα μικρό κεφάλαιο πουλώντας μαλλιά γυναικών για την κατασκευή περουκών, εφεύρε (ή έκλεψε την ιδέα και αντέγραψε) την υδροκίνητη κλωστική μηχανή. Αλλά, όταν είχε πια κατασκευάσει τη μηχανή του, ανακάλυψε ότι δεν ήταν τόσο εύκολο να βρει το κατάλληλο εργατικό δυναμικό. Οι ντόπιοι εργάτες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην «κανονική ταχύτητα» της διαδικασίας – η μισθωτή εργασία αντιμετωπιζόταν ακόμα με περιφρόνηση, και μερικοί καπιταλιστές είδαν να κατακαίγονται τα ολοκαίνουργια εργοστάσιά τους από τυφλό μίσος και μόνον. Ο Αρκράιτ αναγκάστηκε να στραφεί στα παιδιά – «διότι τα δαχτυλάκια τους ήταν πολύ σβέλτα». Επιπλέον, επειδή δεν είχαν συνηθίσει στην ανεξάρτητη διαβίωση της γεωργίας ή της οικοτεχνίας, τα παιδιά προσαρμόζονταν πολύ πιο εύκολα στην πειθαρχία της ζωής του εργοστασίου. Αυτή η πρωτοβουλία χαιρετίστηκε ως φιλανθρωπική χειρονομία: η απασχόληση των παιδιών δεν θα βοηθούσε να ελαφρυνθεί η κατάσταση των φτωχών;

Γιατί το πρόβλημα που απασχολούσε περισσότερο τον κόσμο, εκτός από το δέος (φόβο και θαυμασμό μαζί) που ένιωθε για τα εργοστάσια, ήταν αυτό το αιώνιο πρόβλημα των φτωχών. Το 1720, η Αγγλία είχε ενάμισι εκατομμύριο φτωχούς – ένα αρκετά μεγάλο νούμερο αν αναλογιστούμε ότι ολόκληρος ο πληθυσμός της ήταν μόνο δώδεκα με δεκατρία εκατομμύρια. Γι' αυτό όλοι είχαν να προτείνουν κάποιο σχέδιο για την τακτοποίησή τους. Τα πιο πολλά ήταν σχέδια της απελπισίας. Διότι δεν έλειπε η γκρίνια για τη βαθιά ριζωμένη σκληρία των φτωχών, και μαζί μια βαθιά ταραχή και κατάπληξη για τον τρόπο με τον οποίο οι χαμηλότερες τάξεις μιμούσαν τις ανώτερες. Οι εργατικοί άνθρωποι είχαν φτάσει να πίνουν τσάι! Προτιμούσαν το λευκό ψωμί από το παραδοσιακό τους καρβέλι από κριθάρι ή σίκαλη! Πού θα οδηγούσε αυτό, αναρωτιόνταν οι στοχαστές της εποχής; Δεν ήταν, άλλωστε, οι ανάγκες

των φτωχών («τις οποίες θα ήταν σάφρον να ανακουφίσουμε αλλά ανόητο να θεραπεύσουμε», όπως το διατύπωσε ο σκανδαλώδης Μάντεβιλ το 1723) απαραίτητες για την ευημερία του κράτους; Τι θα συνέβαινε στην κοινωνία αν οι αναγκαίες διαβαθμίσεις της αφήνονταν να εκλείψουν;

Σχετικά με το μεγάλο, τρομακτικό πρόβλημα των «κατώτερων τάξεων», η ανησυχία μπορεί να χαρακτηριζε ακόμα την κρατούσα στάση κατά την εποχή του Άνταμ Σμιθ, σίγουρα όμως όχι τη δική του φιλοσοφία. «Καμία κοινωνία δεν μπορεί να ευημερεί και να ευτυχεί ενόσω το κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος της πένεται και δυστυχεί», έγραφε. Και όχι μόνο είχε την τόλμη να κάνει μια τόσο ριζοσπαστική δήλωση, αλλά προχώρησε και παραπέρα καταδεικνύοντας ότι η κοινωνία βρισκόταν σε πορεία συνεχούς βελτίωσης. Ότι ωθούνταν, θέλοντας και μη, προς ένα θετικό στόχο. Δεν προχωρούσε επειδή έτσι ήθελαν κάποιοι ή το Κοινοβούλιο ψήφιζε κάποιους νόμους ή η Αγγλία κέρδιζε κάποια μάχη. Προχωρούσε επειδή, κάτω από την επιφάνεια των πραγμάτων, κρυβόταν μια δυναμική που κινητοποιούσε το κοινωνικό σύνολο σαν μια τεράστια ατμομηχανή.

Παρατηρώντας την αγγλική σκηνή, ο Άνταμ Σμιθ συνειδητοποίησε ένα οφθαλμοφανές γεγονός. Την τρομακτική αύξηση της παραγωγικότητας που προέκυψε από το λεπτομερή καταμερισμό και την εξειδίκευση της εργασίας. Στην αρχή αρχή του βιβλίου *Ο πλούτος των εθνών*, ο Σμιθ γράφει για ένα εργοστάσιο καρφίτσων: «Ο ένας εργάτης τραβάει το σύρμα, ένας άλλος το ισιώνει, ένας τρίτος το κόβει, ένας τέταρτος δημιουργεί τη μύτη και ένας πέμπτος τρίβει την κορυφή για να δεχτεί το κεφάλι της καρφίτσας. Για να κατασκευαστεί το κεφάλι απαιτούνται δύο ή τρεις ξεχωριστές λειτουργίες. Το να τοποθετηθεί είναι μια ιδιάζουσα υπόθεση. Το να λευκανθεί είναι άλλη μια λειτουργία. Ακόμα και το να τοποθετηθούν στο χαρτί είναι μια ολόκληρη τέχνη... Έχω δει μια τέτοια μικρή βιοτεχνία όπου απασχολούνταν μόνο δέκα άνδρες και όπου

φυσικά κάποιιοι απ' αυτούς εκτελούσαν δύο ή τρεις διαφορετικές εργασίες. Αλλά, παρ' όλο που ήταν πολύ φτωχοί και, ως εκ τούτου, είχαν μόνο τα απολύτως απαραίτητα μηχανήματα, μπορούσαν, όταν έβαζαν τα δυνατά τους, να παραγάγουν δώδεκα λίβρες καρφίτσες ημερησίως. Κάθε λίβρα περιέχει πάνω από τέσσερις χιλιάδες καρφίτσες μεσαίου μεγέθους. Αυτά τα δέκα άτομα, επομένως, μπορούσαν να κατασκευάσουν πάνω από σαράντα οκτώ χιλιάδες καρφίτσες ημερησίως... Όμως, αν αυτοί οι άνθρωποι εργάζονταν μόνοι τους και ανεξάρτητα... στα σίγουρα δεν μπορούσε ο καθένας τους να κατασκευάσει ούτε είκοσι, πιθανότατα ούτε μία καρφίτσα τη μέρα...».

Φυσικά δεν είναι ανάγκη να επισημάνουμε πόσο πιο περίπλοκες είναι οι σύγχρονες μέθοδοι παραγωγής σε σύγκριση με εκείνες του δέκατου όγδοου αιώνα. Ο Σμιθ εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από ένα μικρό εργοστάσιο δέκα ατόμων, ώστε να γράψει γι' αυτό. Τι θα σκεφτόταν άραγε αν έβλεπε ένα εργοστάσιο που απασχολεί δέκα χιλιάδες εργάτες; Αλλά το μεγάλο πλεονέκτημα του καταμερισμού της εργασίας δεν είναι η πολυπλοκότητά του – στην πραγματικότητα, απλοποιεί τις περισσότερες εργασιακές δραστηριότητες. Το πλεονέκτημά του βρίσκεται στη δυνατότητά του να αυξάνει, όπως λέει ο Σμιθ, «αυτή τη γενική χλιδή που εκτείνεται και στις χαμηλότερες τάξεις των ανθρώπων». Από τη σκοπιά του σήμερα, εκείνη η γενική χλιδή του δέκατου όγδοου αιώνα μοιάζει περισσότερο με μια ζωή γεμάτη στερήσεις. Αλλά, αν εξετάσουμε το θέμα στην ιστορική του προοπτική, αν συγκρίνουμε τη μοίρα του εργάτη στην Αγγλία του δέκατου όγδοου αιώνα με τη μοίρα των ομοίων του έναν ή δύο αιώνες πριν, είναι σαφές ότι, όσο μίζερη κι αν ήταν η ζωή του, δεν έπαυε να αποτελεί μια σημαντικότερη βελτίωση. Ο Σμιθ διατυπώνει την άποψή του γλαφυρά:

Παρατηρήστε τα αγαθά του πιο κοινού βιοτέχνη ή εργάτη σε μια πολιτισμένη και ευημερούσα χώρα, και θα αντιλη-

φθείτε ότι είναι ανυπολόγιστος ο αριθμός των ανθρώπων μέρος της εργασίας των οποίων, έστω κι αν είναι μικρό, έχει χρησιμοποιηθεί για να του εξασφαλίσει αυτά τα αγαθά. Το μάλλινο παλτό, για παράδειγμα, που προστατεύει τον εργάτη, όσο τραχύ και κακοφτιαγμένο κι αν φαίνεται, είναι το προϊόν της συνδυασμένης εργασίας πλήθους εργατών. Ο βοσκός, ο διαλογέας μαλλιού, ο λαναράς, ο βαφέας, ο ξάντης του μαλλιού, ο κλώστης, ο υφαντής, ο γναφέας, ο κόφτης, μαζί με πολλούς άλλους, πρέπει όλοι μαζί να συνδυάσουν τις διαφορετικές τέχνες τους για να ολοκληρώσουν ακόμη κι αυτό το απλό προϊόν. Πόσοι έμποροι και μεταφορείς, επιπλέον, πρέπει να έχουν χρησιμοποιηθεί... εμπόριο, μεταφορά... ναυπηγοί, ναύτες, κατασκευαστές ιστίων, κατασκευαστές σχοινιών...

Αν εξετάζαμε, κατά τον ίδιο τρόπο, όλα τα διαφορετικά μέρη της γκαρνταρόμπας του και τα επίπλα του νοικοκυριού του, τα αδρό λινό πουκάμισο που φοράει κατάσαρκα, τα παπούτσια με τα οποία προστατεύει τα πόδια του, το κρεβάτι πάνω στο οποίο κοιμάται... την παραστιά της κουζίνας όπου μαγειρεύει την τροφή του, τα κάρβουνα που χρησιμοποιεί γι' αυτό το σκοπό, βγαλμένα από τα έγκατα της γης, και διαθέσιμα μετά από μακρύ ταξίδι σε θάλασσα ή σε ξηρά, όλα τα άλλα σκεύη της κουζίνας του, όλα τα σκεύη του τραπέζιού του, τα μαχαίρια, τα πιρούνια, τα πιάτα πάνω στα οποία σερβίρει και μοιράζει την τροφή του, οι διαφορετικοί εργάτες που προετοιμάζουν το ψωμί του και την μπίρα του, το γυάλινο παράθυρο που αφήνει να μπει η ζέση και το φως και εμποδίζει τη βροχή και τον άνεμο, με όλη τη γνώση και την απαιτούμενη τέχνη για να κατασκευαστεί αυτή η όμορφη και χρήσιμη εφεύρεση..., αν εξετάσουμε, λέω, όλα αυτά τα πράγματα... θα αντιληφθούμε ότι χωρίς τη βοήθεια και τη συνεργασία πολλών χιλιάδων, το πιο φτωχό άτομο σε μια πολιτισμένη χώρα δεν θα μπορούσε να προμηθευτεί ούτε καν τα πράγματα

που εσφαλμένως θεωρούμε εύκολα και απλά. Σε σύγκριση με την ακραία χλιδή των πλουσίων, τα αγαθά του πρέπει χωρίς αμφιβολία να φαντάζον εξαιρετικά απλά και εύκολα. Και όμως μπορεί και να είναι αλήθεια ότι τα αγαθά ενός Ευρωπαίου πρίγκιπα δεν διαφέρουν τόσο πολύ από εκείνα ενός εργατικού και ολιγαρκούς αγρότη, όσο τα αγαθά του αγρότη ξεπερνούν τα αντίστοιχα ενός αφρικανού βασιλιά, του απόλυτου άρχοντα και κυρίαρχου των ζώων δέκα χιλιάδων γυμνών αγρίων.

Τι είναι αυτό που οδηγεί την κοινωνία σ' αυτό τον υπέροχο πολλαπλασιασμό πλούτου; Εν μέρει, είναι ο ίδιος ο μηχανισμός της αγοράς, γιατί η αγορά προσδένει τις δημιουργικές δυνάμεις του ανθρώπου σ' ένα κοινωνικό περιβάλλον που τον ενθαρρύνει –ή ακόμα και τον εξαναγκάζει– να επινοήσει, να καινοτομήσει, να επεκταθεί, να διακινδυνεύσει. Αλλά υπάρχουν και περισσότερο ουσιώδεις πιέσεις πίσω από την αδιάκοπη δραστηριότητα της αγοράς. Για την ακρίβεια, ο Σμιθ βλέπει δύο βαθιά εδραιωμένους νόμους συμπεριφοράς οι οποίοι ωθούν το σύστημα της αγοράς σε μια συνεχή άνοδο της παραγωγικότητας.

Ο πρώτος απ' αυτούς είναι ο Νόμος της Συσσωρευσης.

Ας θυμηθούμε ότι ο Άνταμ Σμιθ ζούσε σε μια εποχή όπου οι ανερχόμενοι βιομηχανικοί καπιταλιστές μπορούσαν να κάνουν και έκαναν περιουσίες από τις επενδύσεις τους. Ο Ρίτσαρντ Αρκράιτ, ο οποίος στα νιάτα του ήταν βοηθός κουρέα, όταν πέθανε το 1792 άφησε περιουσία αξίας 500.000 λιρών. Ο Σάμιουελ Γουόκερ, ο οποίος ξεκίνησε μ' ένα σιδηρουργείο μέσα σε ένα παλιό κατάστημα καρφιών του Ρόδεραμ (Rotherham), άφησε στο ίδιο μέρος ένα χυτήριο χάλυβα αξίας 200.000 λιρών. Ο Ιωσίας Γουέτζγουντ (Josiah Wedgwood), ο οποίος τριγύριζε μέσα στο εργοστάσιό του αγγειοπλαστικής βαριοπερπατώντας στο ξύλινο πόδι του και σημειώνοντας «Αυτό δεν ικανοποιεί τον Ι. Γουέτζγουντ» οπουδήποτε έβλε-

πε κάποιο δείγμα προχειρότητας, άφησε πίσω του περιουσία αξίας 240.000 λιρών και πολλά ακίνητα. Η Βιομηχανική Επανάσταση, ήδη στα αρχικά της στάδια, προσέφερε τεράστια πλούτη σε όποιον ήταν αρκετά γρήγορος, αρκετά δαιμόνιος και αρκετά εργατικός, ώστε να επωφεληθεί από τις διαθέσιμες ευκαιρίες.

Και ο πρώτος και κύριος σκοπός της μεγάλης πλειονότητας των ανερχόμενων καπιταλιστών ήταν να *συσσωρεύουν* τις αποταμιεύσεις τους. Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, στο Μάντσεστερ, συγκεντρώθηκαν 2.500 λίρες για την ίδρυση κατηχητικών σχολείων. Το συνολικό ποσό που προσφέρθηκε γι' αυτό τον ιερό σκοπό από τους μεγαλύτερους εργοδότες στην περιοχή, τα κλωστήρια βάμβακος, ήταν 90 λίρες. Η νέα βιομηχανική αριστοκρατία είχε καλύτερα πράγματα να κάνει με τα λεφτά της από το να συνεισφέρει σε μη παραγωγικές φιλανθρωπίες – έπρεπε να συσσωρεύει, πράγμα που ο Άνταμ Σμιθ ενέκρινε ολόψυχα. Αλίμονο σ' εκείνον που δεν συσσώρευε. Όσο για εκείνον που σπαταλούσε το κεφάλαιό του – «σαν αυτόν που υπεξαιρεί τα έσοδα κάποιου ιερού ιδρύματος για ανίερους σκοπούς, πληρώνει για την οκνηρία του με εκείνα τα χρήματα που η ολιγάρκεια των προγόνων του είχε αφιερώσει στη συντήρηση της βιομηχανίας».

Όμως ο Άνταμ Σμιθ δεν ενέκρινε τη συσσώρευση χάριν της συσσώρευσης. Ήταν, στο κάτω κάτω, φιλόσοφος με την περιφρόνηση που νιώθει κάθε φιλόσοφος για τη ματαιότητα του πλούτου. Στη συσσώρευση του κεφαλαίου ο Σμιθ έβλεπε ένα μεγάλο όφελος για την κοινωνία. Διότι το κεφάλαιο –αν το χρησιμοποιούσε κανείς για μηχανήματα– παρείχε εκείνον ακριβώς το θαυμάσιο καταμερισμό της εργασίας που πολλαπλασιάζει τις παραγωγικές ενέργειες του ανθρώπου. Έτσι η συσσώρευση γίνεται ένα ακόμη από τα δίκωπα μαχαίρια του Σμιθ: η φιλοχρηματία της ατομικής πλεονεξίας και πάλι συντελεί στην ευημερία της κοινωνίας. Τον Σμιθ δεν τον απασχολεί το πρόβλημα που θα αντιμετωπίσουν οι οικονομολόγοι

του εικοστού αιώνα: θα επιστρέψει η ατομική συσσώρευση στην οικονομία με τέτοιο τρόπο ώστε να αυξήσει την απασχόληση; Για εκείνον ο κόσμος έχει τη δυνατότητα να βελτιώνεται επ' αόριστον και το μέγεθος της αγοράς περιορίζεται μόνο από τη γεωγραφική εξάπλωση. Συσσωρεύετε, και ο κόσμος θα ωφεληθεί, λέει ο Σμιθ. Και βέβαια στη σφριγηλή ατμόσφαιρα της εποχής του, εκείνοι που ήταν σε θέση να συσσωρεύουν έδειχναν εξαιρετικά πρόθυμοι να το κάνουν.

Αλλά –και εδώ υπάρχει μια δυσκολία– η συσσώρευση θα οδηγούσε σε μια κατάσταση όπου η περαιτέρω συσσώρευση θα ήταν αδύνατη. Διότι η συσσώρευση σήμαινε περισσότερες μηχανές, και οι περισσότερες μηχανές σήμαιναν μεγαλύτερη ζήτηση για εργάτες. Και αυτή με τη σειρά της, αργά ή γρήγορα, θα οδηγούσε σε υψηλότερες αμοιβές, που κάποτε θα ροκάνιζαν εντελώς τα κέρδη – την πηγή της συσσώρευσης. Πώς ξεπερνιέται αυτό το εμπόδιο;

Ξεπερνιέται από το δεύτερο μεγάλο νόμο του συστήματος: το Νόμο του Πληθυσμού.

Για τον Άνταμ Σμιθ, οι εργάτες, όπως κάθε άλλο εμπόρευμα, μπορούσαν να παράγονται ανάλογα με τη ζήτηση. Αν οι μισθοί ήταν υψηλοί, ο αριθμός των εργαζομένων θα αυξανόταν. Αν έπεφταν οι μισθοί, θα μειωνόταν και το μέγεθος της εργατικής τάξης. Ο Σμιθ το διατύπωσε ξεκάθαρα: «...η ζήτηση για ανθρώπους, όπως και για κάθε άλλο εμπόρευμα, αναγκαστικά ρυθμίζει την παραγωγή ανθρώπων.»

Η σκέψη αυτή δεν είναι τόσο απλοϊκή όσο φαίνεται με την πρώτη ματιά. Στις μέρες του Σμιθ, η βρεφική θνησιμότητα στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις ήταν τρομακτικά υψηλή. «Δεν είναι σπάνιο», λέει ο Σμιθ, «...στα υψίπεδα της Σκοτίας, μια μητέρα που έφερε στον κόσμο είκοσι παιδιά να έχει ζωντανά μόνο τα δύο». Σε πολλά μέρη της Αγγλίας, τα μισά παιδιά πέθαιναν πριν γίνουν τεσσάρων χρόνων, και σχεδόν παντού τα μισά παιδιά δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν την

ηλικία των εννέα ή δέκα χρόνων. Ο υποσιτισμός, οι κακές συνθήκες διαβίωσης, το κρύο και οι ασθένειες θέριζαν τις χαμηλότερες τάξεις. Γι' αυτό, ενώ οι υψηλότεροι μισθοί μπορεί να επιδρούσαν ελάχιστα στην αύξηση των γεννήσεων, το πιθανότερο ήταν να έχουν σημαντική επίδραση στον αριθμό των παιδιών που θα έφταναν σε ηλικία εργασίας.

Επομένως, αν η πρώτη συνέπεια της συσσώρευσης θα ήταν η αύξηση των αμοιβών της εργατικής τάξης, αυτή με τη σειρά της θα προκαλούσε την αύξηση του αριθμού των εργατών. Κι έτσι ο μηχανισμός της αγοράς αναλαμβάνει τον έλεγχο. Ακριβώς όπως οι υψηλότερες τιμές στην αγορά θα επιφέρουν αύξηση της παραγωγής γαντιών και αυτή η αυξημένη παραγωγή γαντιών θα συμπίεσει την τιμή τους, κατά τον ίδιο τρόπο οι υψηλότερες αμοιβές θα προκαλέσουν την αύξηση του αριθμού των εργατών, και η αύξησή του αριθμού τους θα δημιουργήσει αντίστροφη πίεση στο ύψος των αμοιβών τους. Ο πληθυσμός, όπως και η παραγωγή γαντιών, είναι μια αυτοθεραπευόμενη νόσος – όσον αφορά τους μισθούς.

Και αυτό σήμαινε ότι η συσσώρευση μπορούσε να συνεχιστεί χωρίς πρόβλημα. Η αύξηση των μισθών που προκαλούσε και η οποία απειλούσε να καταστήσει ασύμφορη την περαιτέρω συσσώρευση, μετριάζεται από την αύξηση του πληθυσμού. Η συσσώρευση βαδίζει προς την αυτοκαταστροφή της αλλά σώζεται στο χέιλος του γκρεμού. Το εμπόδιο των υψηλότερων μισθών ξεπερνιέται με την αύξηση του πληθυσμού που αυτή ακριβώς η αύξηση των μισθών επέτρεψε. Υπάρχει κάτι το συναρπαστικό σ' αυτή την αυτόματη διαδικασία επιδείνωσης και αποκατάστασης, αιτίας και αιτιατού, στην οποία ο κύριος παράγοντας που φαίνεται να οδηγεί το σύστημα στην καταστροφή του, είναι αυτός ακριβώς που, υπόγεια, δημιουργεί τις απαραίτητες συνθήκες για τη διάσωσή του.

Προσέξτε ότι ο Σμιθ κατασκεύασε για την κοινωνία μια γιγαντιαία ατέρμονα αλυσίδα. Η κοινωνία ωθείται προς μια ανοδική πορεία, τόσο ευτάκτως και αφεύκτως όσο και μια

σειρά αλληλένδετων μαθηματικών θεωρημάτων. Από οποιοδήποτε σημείο εκκίνησης, ο καταλυτικός μηχανισμός της αγοράς πρώτα εξισώνει τις αποδόσεις της εργασίας και του κεφαλαίου σε όλες τις διαφορετικές χρήσεις τους, φροντίζει να παράγονται στις σωστές ποσότητες τα εμπορεύματα για τα οποία υπάρχει ζήτηση, και επιπλέον φροντίζει ώστε οι τιμές των εμπορευμάτων, μέσω του ανταγωνισμού, να ωθούνται προς το κόστος παραγωγής τους. Αλλά, πέρα απ' αυτό, η κοινωνία είναι δυναμική. Από την αρχή θα υπάρχει συσσώρευση του πλούτου, και αυτή η συσσώρευση θα έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση των παραγωγικών εγκαταστάσεων και το μεγαλύτερο καταμερισμό εργασίας. Μέχρι εδώ, καλά. Η συσσώρευση όμως θα αυξήσει επίσης τους μισθούς καθώς οι καπιταλιστές θα ανταγωνίζονται για τους εργάτες που θα εργαστούν στις βιομηχανίες. Καθώς αυξάνονται οι μισθοί, η περαιτέρω συσσώρευση παύει να είναι επικερδής. Το σύστημα απειλείται με κατάρρευση. Στο μεταξύ, όμως, οι εργάτες θα έχουν χρησιμοποιήσει τις υψηλότερες αμοιβές τους για να μεγαλώσουν τα παιδιά τους με μικρότερη θνησιμότητα. Γι' αυτό θα αυξηθεί και η προσφορά εργατών. Καθώς ο πληθυσμός διογκώνεται, ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών θα προκαλέσει νέα μείωση των μισθών. Κατ' αυτό τον τρόπο η συσσώρευση θα συνεχιστεί, και μια νέα ανοδική πορεία θα αρχίσει για την κοινωνία.

Αυτό που περιγράφει ο Σμιθ δεν είναι ο οικονομικός κύκλος, οι κυκλικές κυμάνσεις της οικονομίας. Είναι μια μακροχρόνια διαδικασία, μια μακροχρόνια εξέλιξη. Και έχει μια υπέροχη σιγουριά – υπό την προϋπόθεση ότι δεν υπάρχουν παρεμβάσεις στο μηχανισμό της αγοράς, το καθετί καθορίζεται αναπόδραστα από τον προηγούμενο κρίκο της αλυσίδας. Στήνεται μια τεράστια ανταποδοτική μηχανή που περικλείει ολόκληρη την κοινωνία: μόνο οι προτιμήσεις του κοινού –για να καθοδηγούν τους παραγωγούς– και οι πραγματικοί φυσι-

κοί πόροι του έθνους παραμένουν έξω από την αλυσίδα αιτίου και αιτιατού.

Αλλά προσέξτε ότι αυτό που προβλέπεται δεν είναι μια αδιάκοπη βελτίωση των πραγμάτων. Είναι βέβαιο ότι θα υπάρχει μια μακρά περίοδος αυτού που ονομάζουμε οικονομική ανάπτυξη – ο Σμιθ δεν χρησιμοποιεί αυτό τον όρο – αλλά η βελτίωση έχει τα όρια της. Αυτά δεν επηρεάζουν άμεσα τους εργαζομένους. Είναι γεγονός ότι η αύξηση του πληθυσμού τελικά θα συμπίεσει και πάλι τους μισθούς στο ελάχιστο επίπεδο συντήρησης αλλά ο Σμιθ πίστευε ότι για πολλά χρόνια η εργατική τάξη θα βελτίωνε τη θέση της.

Αλλά, πάνω απ' όλα, ο Σμιθ ήταν ρεαλιστής. Στο πολύ μακρινό μέλλον, πολύ πέρα από τον ορατό ορίζοντα, έβλεπε ότι η αύξηση του πληθυσμού θα επανέφερε τους μισθούς στα «φυσικά» τους επίπεδα. Πότε θα έφτανε αυτή η στιγμή; Οπωσδήποτε θα έφτανε όταν η κοινωνία θα εξαντλούσε τους αχρησιμοποίητους πόρους και θα είχε επιβάλει το λεπτομερέστερο δυνατό καταμερισμό της εργασίας. Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη θα τερματιζόταν όταν πια η οικονομία θα είχε επεκτείνει τα όριά της όσο μπορούσαν να φτάσουν, και μετά αξιοποιούσε τον αυξημένο οικονομικό «χώρο» της μέχρι εξαντλήσεως.

Γιατί όμως να μην μπορούσαν να επεκταθούν αυτά τα όρια ακόμα παραπέρα; Η απάντηση είναι ότι ο Σμιθ θεωρούσε τον ύψιστης σημασίας καταμερισμό της εργασίας ως μια εφάπαξ υπόθεση και όχι ως μια συνεχιζόμενη διαδικασία. Όπως έχει επισημανθεί πρόσφατα, δεν θεωρούσε τον οργανωτικό και τεχνολογικό πυρήνα του καταμερισμού της εργασίας ως μια αυτοανανεούμενη διαδικασία αλλαγής αλλά ως μια διακριτή διαδικασία προόδου που θα παρείχε τα κίνητρα που είχε να παράσχει και μετά θα εξαφανιζόταν. Έτσι, στο πολύ μακρινό μέλλον η αναπτυξιακή δυναμική της κοινωνίας θα εξέλειπε – ο Σμιθ αναφέρει κάπου ότι τα διακόσια χρόνια είναι η μεγαλύτερη περίοδος κατά την οποία μια κοινωνία μπορεί να ελπίζει

ότι θα ακμάζει. Μετά απ' αυτό, ο εργάτης θα επέστρεφε σε μισθό συντήρησης, ο καπιταλιστής στα περιορισμένα κέρδη τη σταθερής αγοράς και μόνο ο γαιοκτήμονας θα μπορούσε να απολαμβάνει ένα κάπως μεγαλύτερο εισόδημα καθώς η παραγωγή τροφίμων θα παρέμενε στα επίπεδα που απαιτούσε ένας μεγαλύτερος, αν και πλέον αριθμητικά στάσιμος, πληθυσμός. Παρά την τολμηρή αισιοδοξία του, το όραμα του Σμιθ είναι περιχαρακωμένο, συντετό, νηφάλιο – και, ως προς το μακρινό μέλλον, ακόμα και ανησυχητικό.

Δεν είναι διόλου περίεργο ότι το βιβλίο πήρε καιρό να καθιερωθεί. Πέρασαν σχεδόν οκτώ χρόνια πριν γίνει οποιαδήποτε μνεία του στο Κοινοβούλιο, και ο πρώτος που το ανέφερε ήταν ο Τσαρλς Τζέιμς Φοξ, το πιο ισχυρό μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων (ο οποίος αργότερα παραδέχτηκε ότι δεν το είχε διαβάσει). Χρειάστηκε να περιμένει μέχρι το 1880 για να τύχει ευρύτερης αναγνώρισης. Τότε πια είχε κάνει εννέα αγγλικές εκδόσεις και είχε διαδοθεί στην Ευρώπη και την Αμερική. Οι υπέρμαχοί του προέρχονταν από μια απρόσμενη κατηγορία ανθρώπων. Ήταν η ανερχόμενη καπιταλιστική τάξη – η τάξη που ο Σμιθ είχε στηλιτεύσει δριμύτατα για την «απάνθρωπη αρπακτικότητα» της και που τα μέλη της, όπως είχε πει, «δεν είναι και ούτε θα έπρεπε να είναι οι ηγεμόνες της ανθρωπότητας». Όλα αυτά αγνοήθηκαν για ένα και μόνο λόγο – την έκκληση που έκανε ο Σμιθ: *αφήστε ήσυχη την αγορά*.

Όμως, είναι άλλο πράγμα αυτό που εννοούσε ο Σμιθ και άλλο αυτό που έλεγαν οι υποστηρικτές του ότι εννοούσε. Ο Σμιθ, όπως έχουμε πει, δεν ήταν απολογητής καμίας κοινωνικής τάξης. Ήταν σκλάβος του δικού του συστήματος. Ολόκληρη η οικονομική του θεωρία πήγαζε από την ακράδαντη πίστη του στην ικανότητα της αγοράς να οδηγεί το σύστημα στο σημείο της μέγιστης απόδοσης. Η αγορά – αυτή η υπέροχη κοινωνική μηχανή – θα φρόντιζε τις ανάγκες της κοινωνίας *αν την άφηναν ήσυχη*, έτσι ώστε οι νόμοι της εξέλιξης θα αναλάμ-

βαναν να οδηγήσουν την κοινωνία προς την προσδοκώμενη ανταμοιβή. Ο Σμιθ δεν ήταν ούτε εναντίον του κεφαλαίου ούτε εναντίον της εργατικής τάξης. Αν είχε κάποια προκατάληψη, τότε ήταν υπέρ του καταναλωτή. «Η κατανάλωση είναι ο μοναδικός σκοπός και λόγος ύπαρξης ολόκληρης της παραγωγής», έγραφε, και στη συνέχεια καυτηρίαζε εκείνα τα συστήματα που τοποθετούν το συμφέρον του παραγωγού πάνω από το καταναλωτικό κοινό.

Ωστόσο, στον πανηγυρικό του Σμιθ υπέρ μιας ελεύθερης και ανεμπόδιστης αγοράς, οι ανερχόμενοι βιομήχανοι βρήκαν τη θεωρητική δικαίωση που χρειάζονταν για να μπλοκάρουν τις πρώτες κυβερνητικές προσπάθειες να διορθωθούν οι σκανδαλώδεις συνθήκες της εποχής. Διότι η θεωρία του Σμιθ οδηγεί αναντίρρητα σε ένα δόγμα πολιτικής μη επέμβασης (*laissez-faire*). Για τον Άνταμ Σμιθ, όσο λιγότερο παρεμβαίνει η κυβέρνηση τόσο το καλύτερο: οι κυβερνήσεις είναι σπάταλες, ανεύθυνες και αντιπαραγωγικές. Παρ' όλα αυτά, ο Άνταμ Σμιθ δεν είναι απαραίτητα αντίθετος –όπως τον παρουσίαζαν οι μετά θάνατον θαυμαστές του– σε κρατικές ενέργειες που αποσκοπούν στην προαγωγή της γενικής ευημερίας. Προειδοποιεί, για παράδειγμα, για την αποχαυνωτική επίδραση της μαζικής παραγωγής – «οι διανοητικές ικανότητες των ανθρώπων διαμορφώνονται στο χώρο εργασίας τους. Ο άνθρωπος που περνάει ολόκληρη τη ζωή του εκτελώντας λίγες απλές λειτουργίες... γίνεται, κατά κανόνα, τόσο ηλίθιος και ανίδεος όσο είναι δυνατό για ένα ανθρώπινο πλάσμα» – και προβλέπει μια μείωση στις ανθρώπινες αρετές του εργάτη, «εκτός κι αν η κυβέρνηση κάνει τον κόπο να το αποτρέψει».

Για την ακρίβεια, όχι μόνο δεν είναι ο Σμιθ αντίθετος σε όλες πρωτοβουλίες της κυβέρνησης, αλλά τονίζει κατηγορηματικά τρία πράγματα που θα πρέπει να κάνει η κυβέρνηση σε μια κοινωνία φυσικής ελευθερίας. Πρώτον, και αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, οφείλει να προστατεύει αυτή την κοινωνία από «τη βία και την επιβουλή» άλλων κοινωνιών.

Δεύτερον, πρέπει να εξασφαλίζει «την αμερόληπτη απονομή δικαιοσύνης» για όλους τους πολίτες. Και τρίτον, η κυβέρνηση έχει το καθήκον «να φτιάχνει και να συντηρεί τους δημόσιους εκείνους θεσμούς και τα δημόσια εκείνα έργα που μπορεί να είναι εξαιρετικά χρήσιμα σε μια μεγάλη κοινωνία», αλλά τα οποία «είναι τέτοιας μορφής που το κέρδος απ' αυτά δεν θα μπορούσε ποτέ να καλύψει τη δαπάνη στην οποία υποβάλλεται ένα άτομο ή ένας μικρός αριθμός ατόμων».

Αν αυτά τα διατυπώσουμε με φρασεολογία των ημερών μας, ο Σμιθ αναγνωρίζει σαφέστατα τη χρησιμότητα των δημόσιων επενδύσεων για μεγάλα έργα που δεν είναι δυνατό να αναλάβει ο ιδιωτικός τομέας – σαν δύο παραδείγματα αναφέρει τους δρόμους και την παιδεία. Χωρίς αμφιβολία, πρόκειται για μια αντίληψη που έχει διευρυνθεί σημαντικά από τον καιρό του Σμιθ – εύκολα μπορεί κανείς να συμπεριλάβει τον αντιπλημμυρικό έλεγχο, την αποκατάσταση του περιβάλλοντος, την επιστημονική έρευνα – αλλά αυτή καθαυτή η ιδέα, όπως και τόσα άλλα, υπονοείται αλλά δεν αναφέρεται ρητά στο όραμα του Σμιθ.

Αυτό στο οποίο ο Σμιθ είναι αντίθετος είναι η ανάμιξη της κυβέρνησης στο μηχανισμό της αγοράς. Είναι αντίθετος στους περιορισμούς των εισαγωγών και στις επιδοτήσεις των εξαγωγών, αντίθετος σε νόμους για την προστασία της βιομηχανίας από τον ανταγωνισμό, και αντίθετος στις δημόσιες δαπάνες για μη παραγωγικούς σκοπούς. Παρατηρήστε ότι όλες αυτές οι δραστηριότητες της κυβέρνησης έχουν αντίκτυπο στην ομαλή λειτουργία του συστήματος της αγοράς. Ο Σμιθ δεν αντιμετώπισε ποτέ το πρόβλημα που έμελλε να προκαλέσει τόσα ερωτηματικά και ανησυχίες σε κατοπινές γενιές, δηλαδή κατά πόσο η κυβέρνηση ενδυναμώνει ή εξασθενίζει το σύστημα όταν παρεμβαίνει με νομοθεσία κοινωνικής πρόνοιας. Την εποχή του Σμιθ, εκτός από τα μέτρα για την ανακούφιση των φτωχών, δεν υπήρχε σχεδόν κανένας άλλος νόμος κοινωνικής πρόνοιας – η κυβέρνηση ήταν ακραιφνής

σύμμαχος των αρχουσών τάξεων και ο μεγάλος καβγάς στους κυβερνητικούς κύκλους ήταν κατά πόσο θα ωφελούνταν περισσότερο οι γαιοκτήμονες ή οι βιομηχανικές τάξεις. Το ερώτημα κατά πόσο στα οικονομικά ζητήματα θα έπρεπε να έχει λόγο και η εργατική τάξη, δεν περνούσε καν από το μυαλό κανενός αξιοσέβαστου ατόμου.

Ο μεγάλος εχθρός του συστήματος του Άνταμ Σμιθ δεν είναι τόσο η ίδια η κυβέρνηση όσο τα κάθε είδους μονοπώλια. «Άνθρωποι του ίδιου κλάδου σπάνια συναντιούνται», λέει ο Άνταμ Σμιθ, «αλλά η συζήτησή τους καταλήγει σε μια συνωμοσία εναντίον του κοινού, ή σε κάποιο παραπλανητικό ελιγμό για να αυξήσουν τις τιμές». Και το πρόβλημα με τέτοιες ενέργειες δεν είναι τόσο το γεγονός ότι, από ηθική άποψη, είναι κατακριτέες –στο κάτω κάτω δεν είναι παρά η αναπόφευκτη συνέπεια της ανθρώπινης ιδιοτέλειας– αλλά κυρίως το ότι παρεμποδίζουν την ομαλή λειτουργία της αγοράς. Και φυσικά ο Σμιθ έχει δίκιο. Αν θέλουμε να εμπιστευτούμε τη λειτουργία της αγοράς για την παραγωγή του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού αγαθών στις χαμηλότερες δυνατές τιμές, οτιδήποτε παρεμβαίνει στη λειτουργία της αγοράς αναπόφευκτα μειώνει την κοινωνική ευημερία. Εάν, όπως συνέβαινε στην εποχή του Σμιθ, κανένας πιλοποιός, οπουδήποτε στην Αγγλία, δεν μπορεί να απασχολεί περισσότερους από δύο παραγιούς, ή κανένας κατασκευαστής μαχαιροπίρουνων στο Σέφιλντ δεν μπορεί να απασχολεί πάνω από έναν παραγιό, το σύστημα της αγοράς δεν αφήνεται να αποδώσει στο μέγιστο των δυνατοτήτων του. Εάν, όπως στην εποχή του Σμιθ, οι φτωχοί είναι προσδεδεμένοι στις ενορίες τους και δεν τους επιτρέπεται να ζητήσουν δουλειά εκεί όπου προσφέρεται δουλειά, η αγορά δεν μπορεί να προσελκύσει εργατικό δυναμικό εκεί που το χρειάζεται. Εάν, όπως στην εποχή του Σμιθ, οι μεγάλες εταιρίες αποκτούν το μονοπώλιο του εξωτερικού εμπορίου, το κοινό δεν μπορεί να αποκομίσει τα πλήρη οφέλη από τα φθηνότερα προϊόντα του εξωτερικού.

Γι' αυτό, λέει ο Σμιθ, όλα αυτά τα εμπόδια πρέπει να παραμεριστούν. Η αγορά πρέπει να αφεθεί ελεύθερη ώστε να βρει τα δικά της φυσικά επίπεδα τιμών και μισθών, κερδών και παραγωγής. Οτιδήποτε παρεμβαίνει στην αγορά αποβαίνει σε βάρος του πραγματικού πλούτου του έθνους. Αλλά, επειδή κάθε νομοθέτημα της κυβέρνησης –ακόμα και οι νόμοι που επιβάλλουν το άσπρισμα των εργοστασίων ή απαγορεύουν το αλυσόδεμα των παιδιών στις μηχανές– θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως παρεμπόδιση της ελεύθερης λειτουργίας της αγοράς, επιχειρήματα ξεσηκωμένα από τον *Πλούτο των εθνών* χρησιμοποιήθηκαν αφειδώς για να ανατρέψουν τις πρώτες απόπειρες εφαρμογής νομοθεσίας ανθρωπιστικής φύσης. Έτσι, από μια περίεργη αδικία, ο άνθρωπος που προειδοποιούσε ότι οι άπληστοι βιομήχανοι του 18ου αιώνα «έχουν, κατά κανόνα, συμφέρον να εξαπατούν ή ακόμα και να καταπιέζουν το κοινό», κατέληξε να θεωρείται ο οικονομικός προστάτης άγιός τους. Ακόμα και σήμερα, από μια επιπόλαιη άγνοια της πραγματικής του φιλοσοφίας, ο Σμιθ γενικά θεωρείται ως ένας *συντηρητικός* οικονομολόγος, ενώ στην πραγματικότητα ήταν απροκάλυπτα πιο εχθρικός ως προς τα *κίνητρα* των επιχειρηματιών απ' ό,τι οι περισσότεροι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι των ημερών μας.²

Κατά μία έννοια, το όραμα του Άνταμ Σμιθ είναι μια μαρτυρία της πίστης του δέκατου όγδοου αιώνα στον αναπόφευκτο θρίαμβο της λογικής και της τάξης πάνω στην αυθαιρεσία και το χάος. Μην προσπαθείτε να κάνετε το καλό, λέει ο Σμιθ. Αφήστε το καλό να αναδυθεί μέσα από την ιδιότητα. Μόνον ένας φιλόσοφος θα εμπιστευόταν τόσο πολύ μια τεράστια κοινωνική μηχανή και θα εκλογίκευε τα εγωιστικά ένστικτα μετατρέποντάς τα σε κοινωνικές αρετές! Δεν υπάρχει καμία

2. Ο όρος «φιλελεύθερος» (= liberal) χρησιμοποιείται εδώ με την αμερικανική έννοια του, που σημαίνει τον προοδευτικό, τον ελευθεριακό, τον τοποθετημένο στην αριστερή πλευρά του πολιτικού συστήματος (Σ.τ.Ε.).

επιφύλαξη στην ακλόνητη εμπιστοσύνη που τρέφει ο Σμιθ στις συνέπειες των φιλοσοφικών του πεποιθήσεων. Υποστηρίζει ότι οι δικαστές πρέπει να πληρώνονται από τους αντίδικους και όχι από το κράτος, επειδή μ' αυτό τον τρόπο το προσωπικό τους συμφέρον θα τους κάνει να διεκπεραιώνουν ταχύτερα τις υποθέσεις που αναλαμβάνουν. Δεν βλέπει να έχουν μέλλον οι νεοεμφανιζόμενες επιχειρηματικές οργανώσεις που ονομάστηκαν μετοχικές εταιρείες, επειδή θεωρεί μάλλον απίθανο ότι τέτοιοι απρόσωποι οργανισμοί θα διέθεταν την απαιτούμενη αντίληψη του προσωπικού συμφέροντος ώστε να επιδιώξουν περίπλοκα και δυσχερή έργα. Ακόμα και τα μεγαλύτερα ανθρωπιστικά κινήματα, όπως το κίνημα για την κατάργηση της δουλείας, ο Άνταμ Σμιθ τα υπερασπίζεται με το δικό του τρόπο. Καλύτερα να καταργηθεί η δουλεία, λέει, γιατί στο τέλος αυτό μάλλον θα αποδειχτεί φθηνότερο.

Ολόκληρος ο πολυσύνθετος παράλογος κόσμος μετατρέπεται έτσι σε ένα είδος ορθολογικού σχεδίου, όπου τα ανθρώπινα μόρια είναι μαγνητισμένα με μια απλή πολικότητα που τα έλκει προς το κέρδος και τα απομακρύνει από τη ζημία. Το μεγαλοφυές σύστημα λειτουργεί, όχι διότι το κατευθύνει ο άνθρωπος, αλλά διότι το ατομικό συμφέρον και ο ανταγωνισμός ευθυγραμμίζουν τα ρινίσματα προς τη σωστή κατεύθυνση. Το περισσότερο που μπορεί να κάνει ο άνθρωπος είναι να βοηθήσει αυτό το φυσικό κοινωνικό μαγνητισμό να λειτουργήσει σωστά, απομακρύνοντας τα οποιαδήποτε εμπόδια βρίσκονται στο δρόμο της απρόσκοπτης εφαρμογής αυτής της κοινωνικής φυσικής και εγκαταλείποντας τις άσκοπες προσπάθειές του να ξεφύγει από την έλξη του.

Και όμως, παρότι φέρει τη σφραγίδα του δέκατου όγδοου αιώνα, παρά την πίστη του στο ορθολογικό, στον φυσικό νόμο και στην αλυσίδα της ανθρώπινης δράσης και αντίδρασης, ο κόσμος του Άνταμ Σμιθ δεν στερείται τις πιο ζεστές αξίες. Μην ξεχνάτε ότι στόχος είναι, ο μεγάλος ωφελιμένος να είναι ο καταναλωτής – όχι ο παραγωγός. Διότι, για πρώτη φορά

στη φιλοσοφία της καθημερινής ζωής, ο καταναλωτής είναι βασιλιάς.

Απ' όλα αυτά, τι διασώζεται σήμερα;

Δεν διασώζεται το μεγάλο σχέδιο της εξέλιξης. Αυτό θα δούμε ότι μεταβλήθηκε ριζικά από τους μεγάλους οικονομολόγους που ακολούθησαν. Αλλά, ας μη θεωρήσουμε τον κόσμο του Άνταμ Σμιθ απλώς ως μια προσπάθειά του να φτάσει σε διατυπώσεις που υπερέβαιναν την αντιληπτική του ικανότητα. Ο Σμιθ ήταν ο οικονομολόγος του προβιομηχανικού καπιταλισμού. Δεν έζησε για να δει το σύστημα της αγοράς να απειλείται από τεράστιες επιχειρήσεις, ή τους νόμους του για τη συσσώρευση και τον πληθυσμό να ανατρέπονται από τις κοινωνιολογικές εξελίξεις πενήντα χρόνια αργότερα. Όταν ο Σμιθ ζούσε κι έγραφε, δεν είχε ακόμα εμφανιστεί ένα αναγνωρίσιμο φαινόμενο που θα μπορούσε να ονομαστεί «οικονομικός κύκλος». Ο κόσμος για τον οποίο έγραφε, υπήρχε πραγματικά και η συστηματοποίηση του από τον Σμιθ προσφέρει μια έξοχη ανάλυση των επεκτατικών του τάσεων.

Όμως κάτι πρέπει να έλειπε από τη θεωρία του Σμιθ. Διότι, παρ' όλο που διέβλεπε την εξέλιξη της κοινωνίας, δεν είδε μια επανάσταση – τη Βιομηχανική Επανάσταση. Στο αποκρουστικό βιομηχανικό σύστημα, στην πρωτοδοκιμαζόμενη πολυμετοχική μορφή οργάνωσης των εταιριών, στις αδύναμες προσπάθειες των τεχνιτών να δημιουργήσουν οργανώσεις για την αυτοπροστασία τους, ο Σμιθ αδυνατούσε να δει την πρώτη εμφάνιση νέων, ισχυρών διασπαστικών κοινωνικών δυνάμεων. Κατά μία έννοια, το σύστημά του προϋποθέτει ότι η Αγγλία του δέκατου όγδοου αιώνα θα μείνει για πάντα η ίδια. Θα αυξηθεί μόνο ποσοτικά –περισσότεροι άνθρωποι, περισσότερα αγαθά, περισσότερος πλούτος– αλλά ποιοτικά θα παραμείνει αμετάβλητη. Οι δυναμικές του Σμιθ χαρακτηρίζουν μια στατική κοινότητα που αναπτύσσεται αλλά δεν ωριμάζει ποτέ.

Αλλά, παρ' όλο που το σύστημα της εξέλιξης έχει τροποποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, το μεγάλο πανόραμα της αγοράς παραμένει ένα μεγάλο επίτευγμα. Φυσικά, δεν ήταν ο Σμιθ που «ανακάλυψε» την αγορά. Κι άλλοι πριν απ' αυτόν επισήμαναν πώς η αλληλεπίδραση του ατομικού συμφέροντος και του ανταγωνισμού έχουν σαν αποτέλεσμα την τροφοδοσία της κοινωνίας. Αλλά ο Σμιθ ήταν ο πρώτος που αντιλήφθηκε την πλήρη φιλοσοφία της δράσης που απαιτούσε μια τέτοια σύλληψη, ο πρώτος που διατύπωσε το όλο θεωρητικό σχήμα με τρόπο ευρύ και συστηματικό. Ήταν ο άνθρωπος που έδωσε στην Αγγλία, και κατόπιν σ' ολόκληρο το Δυτικό κόσμο, να καταλάβει πώς ακριβώς η αγορά δίνει συνοχή στην κοινωνία, και ο πρώτος που έχτισε ένα οικοδόμημα κοινωνικής τάξης βασισμένο στην ανάλυση που έκανε. Οι μεταγενέστεροι οικονομολόγοι θα επεξεργαστούν περαιτέρω την περιγραφή της αγοράς που έκανε ο Σμιθ και θα διερευνήσουν τις σοβαρές ανεπάρκειες που εμφανίστηκαν στη συνέχεια. Κανένας όμως δεν θα τον ξεπεράσει στον πλούτο και την ενάργεια με τα οποία ο Σμιθ χρωμάτισε αυτή την πλευρά του κόσμου.

Το εύρος των εγκυκλοπαιδικών γνώσεων του Σμιθ μόνο θαυμασμό μπορεί να προκαλέσει. Ένα τόσο μεγάλο, περιεκτικό, απαλλαγμένο αμφιβολιών, καυστικό και εμβριθές βιβλίο, μόνο το δέκατο όγδοο αιώνα μπορούσε να γραφτεί. Πράγματι, ο *Πλούτος των εθνών* και η *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, μαζί με τα ελάχιστα άλλα δοκίμιά του, φανερώνουν ότι ο Σμιθ ήταν κάτι πολύ περισσότερο από ένας απλός οικονομολόγος. Ήταν ένας φιλόσοφος-ψυχολόγος-ιστορικός-κοινωνιολόγος, ο οποίος συνέλαβε ένα όραμα που περιελάμβανε ανθρώπινα κίνητρα και ιστορικά «στάδια» και οικονομικούς μηχανισμούς, τα οποία στο σύνολό τους εξέφραζαν το σχέδιο του Μεγάλου Αρχιτέκτονα της Φύσης (όπως τον αποκαλούσε ο Σμιθ). Απ' αυτή τη σκοπιά, ο *Πλούτος των εθνών* είναι κάτι περισσότερο από ένα αριστούργημα της πολιτικής οικονο-

μίας. Είναι μέρος μιας τεράστιας σύλληψης της ίδιας της ανθρώπινης περιπέτειας.

Επιπλέον, ο *Πλούτος των εθνών* μάς ξαφνιάζει συνεχώς με τις διεισδυτικές παρατηρήσεις του. Ο Σμιθ προκατέλαβε τον Βέμπλεν κατά εκατόν πενήντα χρόνια, όταν έγραφε: «Για τους περισσότερους πλούσιους, η κυριότερη απόλαυση του πλούτου τους συνίσταται στην επίδειξη του, η οποία ποτέ δεν τους αρκεί παρεκτός όταν εμφανίζονται να διαθέτουν τις αδιαμφισβήτητες εκείνες ενδείξεις πλούτου που κανείς άλλος δεν μπορεί να διαθέτει εκτός απ' αυτούς». Ήταν ένας πολιτικός πολύ μπροστά από την εποχή του όταν έγραφε: «Αν οποιαδήποτε από τις επαρχίες της Βρετανικής αυτοκρατορίας δεν μπορεί να αναγκαστεί να συνεισφέρει για τη συντήρηση ολόκληρης της αυτοκρατορίας, τότε είναι καιρός και η Μεγάλη Βρετανία να αποδεσμεύσει τον εαυτό της από τις δαπάνες για την άμυνα αυτών των επαρχιών σε καιρό πολέμου και για τη συντήρηση οποιουδήποτε μέρους του στρατιωτικού ή πολιτικού κατεστημένου τους σε καιρό ειρήνης, και να προσπαθήσει να προσαρμόσει τις μελλοντικές αντιλήψεις και βλέψεις της στην πραγματική ανεπάρκεια των οικονομικών της πόρων».

Ίσως κανένας οικονομολόγος από 'κεί και πέρα δεν θα αγκάλιαζε την εποχή του όπως ο Άνταμ Σμιθ. Σίγουρα, κανείς δεν ήταν τόσο γαληνεμένος, τόσο ελάχιστα απειθής, τόσο διεισδυτικά παρατηρητικός χωρίς να γίνεται μνησικάκος, και τόσο αισιόδοξος χωρίς να είναι ουτοπικός. Σίγουρα, συμεριζόταν τα πιστεύω της εποχής του – για την ακρίβεια, συνέβαλε στη διαμόρφωσή τους. Ήταν μια εποχή ανθρωπισμού και ορθολογισμού. Αλλά ενώ και οι δυο αυτές αξίες μπορούσαν να διαστρεβλωθούν για τους πιο σκληρούς και βίαιους σκοπούς, ο Σμιθ δεν ήταν ποτέ σοβινιστής, απολογητής ή συμβιβαστικός. «Διότι προς τι», έγραφε στη *Θεωρία των ηθικών συναισθημάτων*, «όλος αυτός ο μόχθος και η φασαρία αυτού του κόσμου; Ποιος είναι ο σκοπός της πλεονεξίας και της